(ئاییِنی مەزدەکی) و شۆڕشەوارەکانی بەسەر دەوڵەتی خەلافەتی عەباسییەوە لەسەردەمی عەباسی یەکەمدا (١٣٢-٢٣٢ك/٧٥٠-٨٤٧ز)

پ.ی.د.کەیوان ئازاد ئەنوەر / سکوڵی زانستە مرۆڤایەتییەکان/ زانکۆی سلێمانی

پوختەی تۆێژینەوە

(مەزدەکی) بەیەکێك لەئاییِنە کۆنەکانی ئێرانی کۆن دادەنرێت، کە شۆڕشەوارەکانی نەك بەسەر ئیمپراتۆرێتی ساسانییەوە، بەڵکو بەسەر دەوڵەتی خەلافەتی عەباسیشەوە بەجێما. هۆکارەکەش ئەوە بوو، کە عەباسییەکان لەپیناو سەرخستنی بانگەوازەکەیان و ڕووخاندنی دەوڵەتی خەلافەتی ئومەوی، پشتیان بە نەتەوە ناعەرەبەکان و لەنیویاندا ئێرانییەکان بەست، تا لە بەرەنگاربوونەوەی دەوڵەت و بنەماڵەی ئومەویدا سەرکەوتووبن. لەوپیناوەشدا چەندین بەڵێنیان بەواندا، کە لەکاتی گەیشتن بە دەسەلاّت قەرەبووی ئەو چاکەیان بۆ بکەنەوە. لەو نێوەندەشدا (ئەبوموسلمی خۆراسانی) وەك کەسایەتییەکی دیار خۆی گەیاندە عەباسییەکان و ڕۆڵی خۆی لەسەرخەستنی بانگەوازەکەدا گێڕاو هەوڵەکانی لە سەرخستنی ئەوان بۆ دەسەلاّت و دامەزراندنی دەوڵەتەکەیان چڕکردەوە، بەڵاّم کاتێك گەیشتنە دەسەلاّت لەو بەڵێنانە پاشگەزبوونەوەو لەبری پاداشت کەوتنە دژایەتیکردنی دۆست و پشتیواناکانی دوێنیان. لەیەکەم کاردانەوەشیاندا سەرکردەکەیان (ئەبوموسلمی خۆراسانی)یان کوشت. ئەو ڕووداوەش دەرفەتیکی باشی بە پەیڕەوانی مەزدەکیدا، تا کوشتنی ئەو کەسایەتییە لەپیناو گێڕانەوەی سەروەرییەکانی ڕابردوویان بقۆزنەوەو دەست بدەنە ڕاپەڕین. لەو نیوەندەشدا (ڕاوەندی و خوڕەمییەکان) وەك دوان لە لقەکانی ئاییِنی مەزدەکی بەڕەو ڕووی دەوڵەتی خەلافەتی عەباسیدا بوونەوە، بەڵاّم کۆتایی هەموو هەوڵەکان شکست بوو، چونکە نەیانتوانی لەبەرامبەر دەوڵەتیکی بەهێزی دامەزراوەی وەك (عەباسی)دا بووەستن.

(مەزدەکی) پەیامێکی ئاییِنی و پەیڕەوانی (مەزدەکی کوڕی بامداد) بوون، کە ساڵی (٤٨٨ز) و لەسەردەمی (قەبادی یەکەمی ساسانی) دەرکەوت. ئەو کەسایەتییەکی ئاییِنی بوو، کە لە هەناوی ئیمپراتۆرێتی ساسانییەوە دەرکەوت و بەرامبەر ئاییِنی زەردەشتی ئایدیۆلۆجیای دەوڵەت وەستاو بۆ ماوەی (دە) ساڵ بووە ئاییِنی فەرمی دەوڵەتەکە، بەڵاّم دواتر بەتوندی لەلایەن دەسەلاّتدارانی ساسانییەوە دژایەتیکرا، تا ئەوەی خودی (مەزدەك) لەساڵی (٥٣٦ز) لەسەر فرمانی (ئەنوشیروانی ساسانی) کوژراو لەپەیڕەوانیشی درا، بەڵاّم لەگەڵ ئەو دژایەتیکردنەشدا ئاییِنەکە تا سەردەمەکانی دواتر مایەوە.

لەم توێژینەوەیەدا کە لەژیر ناونیشانی (ئایینی مەزدەکی و شوێنەوارەکانی بەسەر دەوڵەتی خەلافەتی عەباسییەوە لەسەردەمی عەباسی یەکەمدا) ئامادەکراوە، پشتمان بەزیاتر لە سەد سەرچاوە بە زمانەکانی (عەرەبی و فارسی و کوردی و ئینگلیزی) بەستووە، تا دەق و بۆچوونەکانی پی پشت ئەستوور بکەین. لەم بوارەشدا سەرەتا کەسایەتی (مەزدەکی کوڕی بامداد)مان خستە بەر شیکاری مێژوویی، تا لە ڕیشەی ناوەکەی و بنەماڵەکەی و شوێنی لەدایکبوونی بکۆڵینەوە. دواتر تیشکمان خستۆتەسەر باوەڕی ئایینی مەزدەکی و تێڕوانینی ئایینناسان و مێژوونووسان و خۆرهەڵاتناسان لەسەری. بەدوایدا شوێنەوارەکانی ئەم ئایینەمان بەسەر دەوڵەتی خەلافەتی عەباسییەوە لەسەردەمی عەباسی یەکەمدا خستۆتەڕوو، تابەهۆیەوە لە کاریگەری و پێگەی ئەو ئایینە و پەیڕەوانی لەسەر دەوڵەتەکە بزانین. ئەمەو بە ڕیزبەندی سەرچاوەکان و پوختەی توێژینەوەکە بەهەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی کۆتایمان بە هێناوە.

پێشەکی

(مەزدەکی) بە یەکێك لەو پەیامە ئایینییانەی مێژوو دادەنرێت، کە لای هەندێك باوەڕیکی ئایینی و لای پۆلێکی تر نوێگەریکی ئایینی زەردەشتی و مانی بووە. (مەزدەکی) ناوی پەیامە ئایینییەکە لەناوی ڕابەرەکەی (مەزدەك کوڕی بامداد) وەرگیراوە، کە لەنێوان سالأنی (٤٨٨-٥٣٦ز) بانگەشەی بۆ پەیامەکەی کردووە. ئەوەشی زیاتر ناوی ئەم کەسایەتییەی کردووە جێگای سەرنجی کۆمەڵێکی زۆر لەئایینناس مێژوونووس و گەشتیار و توێژەر و خۆرهەڵاتناس، گەورەیی خۆی و بایەخی پەیامەکەی نەبوو لەنێو ئایین و باوەڕەکانی پێش خۆی و دوای خۆیدا، بەڵکو بۆ ئەو بانگەشەیە گەڕایەوە، کە لەکاتی خۆیدا کردی و تێدا ئازادی دایە دارایی گشتی و ڕەگەزی مێینەی بە مووڵکی گشتی دانا. واتا داوای ئەوەی کرد، کە دارایی دەوڵەت مۆڵکی گشتییە و بۆ هەموو تاکەکانە بەبی جیاوازی سوودی لێوەربگرن. ئەمەو تێکڕایی مێینە ڕەگەزەکانی مرۆڤیش لەسەر زەوی، بۆ هەموو مرۆڤە نێرینەکان بەگشتی بەبێ جیاوازی ڕەوایە. بەو پێیەشی کەسێك پێشتر بەو شێوەیە بانگەشەی بۆ ئەو ئازادییانە بەیەکەوە نەکردبوو، بۆیە لەلایەك پەیامەکەی بە زووی بلأوبوویەوەو لەلایەکی دیکەوە زیاتر سەرنجی چەندان مێژوونووس و ئایینناس و توێژەر و گەشتیار و خۆرهەڵاتناسی بۆ لای خۆی ڕاکێشا، کە ئەو ڕەوایەتییەیان لە کوێوە سەرچاوەی گرتووە؟ تا ئەوەی هەر یەك لەوان لە چوارچێوەی باوەڕ و ئایینی خۆیانەوە سەیریان کرد و لێیان ڕوانی و بۆچوونی خۆیان لەسەر دەربڕی.

لەم توێژینەوەیەداو دوای تاوتوێکردنی زیاتر لە (سەد) سەرچاوە بە چەندین زمانی زیندووی جیهان، هەوڵماندواوە مێژووی دەرکەوتنی ئەو ئایینە لە نێو دەیان دەقی جۆراوجۆردا بدۆزینەوە. دواتر کارمان بۆ ئەوە کردووە شوێنەواری ئەم ئایینە لەسەر دەوڵەتی عەباسی وەك سییەمین دەوڵەتی خەلافەتی ئیسلامی بدۆزینەوە. ئەو دەوڵەتەی لەنێوان سالأنی (١٣٢-٦٥٦ك/٧٥٠-١٢٥٨ز) فەرمانڕەوایەتی کرد. لەو دەوڵەتەشدا تیشك خراوەتە سەر سەردەمی عەباسی یەکەم، واتە سالأنی نێوان (١٣٢-٢٣٢ك/٧٥٠-٨٤٧ز)، کە لەو ماوەیەدا

چەند بزووتنەوە و جولانەوەیەکی ئاییینی دەرکەوتن و بەشێکیان مۆرکی (ئاییینی مەزدەکی)یان پێوەبوو. مەبەست لەو چوارچێوەیەش کارکردن بووە لەسەر کاریگەری باوەڕیکی ئاییینی، کە تا ئاستیك بەهۆی چەند جولانەوە و ڕاپەڕینێکەوە، پەیامی ئاییینی خۆیان گەیاندە خەلیفە و بەرپرسانی دەوڵەتی خەلافەتی عەباسی و دۆخێکیان بۆ سەرهەڵدانی جۆرێك لە ململانێ ڕەخساند. بەتایبەت دوای ئەوەی (ئیسلام) ئاییینی فەرمی و دەسەلاتی ئەو دەوڵەتە بوو. لەو بوارەشدا هەوڵماندداوە ڕاو بۆچوونە جیاوازەکان بەیەك بهێنرن و شرۆڤە بکەین. دواتر بە ئەنجامێك بگەین، کە کۆتایی بە تویژینەوەکە هیناوە، لەپاڵ ئاماژەدان بەو سەرچاوانەی بۆ ئەو کارە زانستییە سوودی لێوەرگیراوە. بە هیواشین کارەکەمان لە چوارچێوەی کاریکی زانستێدا هاتبێتە بەرهەم و چەند لایەنێکی شاراوەی ئەو پەیامە و ماوەی دیاریکراوی تویژینەوەکەی خستبێتەڕوو.

(مەزدەکی کوڕی بامداد) کی بوو؟

(مەزدەکی کوڕی بامداد) دامەزرێنەرو پێشەوای ئاییینی مەزدەکی بوو، کە لای هەندێك بەپەیامبەرێکی فارسەکان ناوبراوە[١]. (ئەلتەبەری/٣١٠ك-٩٢٢ز)ش بە (مەزەق کوڕی بامداذ) ناوی هیناوە[٢]، کە پێدەچێت پێتی (ك)ی ناوەکەی بە (قاف)و پێتی (دال)یشی بە (ذال)ی عەرەبی گۆڕیبێت. ئەمەو ناوی باوکیشی لای (مسکویە/٤٢١ك-١٠٣٠ز)بە (فامارد)و لای (ئەلبەیرونی/٤٤٠ك-١٠٤٨ز)ش بە (همدادان)[٣]و (ئەلڕازی/٦٠٦هـ/١٣١٠ز)[٤]و (ئیبنولمورتەزا/٨٦٠ك/١٤٣٧ز)ش[٥] بە (نامدادان) تۆماریان کردووە. (د.سەیدعەلی تەقوی مەهدی خەیال ئامروهۆی)ش وەك تویژەرێکی هیندی، کە نامەی دکتۆراکەی بۆ

(١) الدينوري: الأخبار الطوال، قدم له و وثق نصوصه و ضح حواشيه: د.عصام محمد الحاج علي، الطبعة الأولى، منشورات محمد علي بيضون، دار الكتب العلمية-بيروت، (٢٠٠١م)، ص١١٧، اليعقوبي: تاريخ اليعقوبي، الطبعة الأولى، مطبعة الغري-النجف، (١٣٥٨هـ)، ١٤٣/١، المسعودي: مروج الذهب و معادن الجوهر، عني بة: د.محمد هشام النعسان و عبدالحميد طعمة حلبي، الطبعة الثانية، دار المعرفة-بيروت، (٢٠٠٥م)، ٢٣٧/١، أبن النديم: الفهرست، تحقيق: رضا تجدد بن علي بن زين العابدين الحائري المازندراني، الطبعة الثالثة، دار المسيرة-بيروت، (١٩٨٨م)، صص٤٠٦-٤٠٧، المقدسي: البدء والتاريخ، نشره و علق عليه: كليمان هوار، قدم له هذه الطبعة: د.محمود اسماعيل، الطبعة الثانية، مطابع الهيئة المصرية العامة-القاهرة، (٢٠١٠م)، ١٦٧/٣-١٦٨، الطوسي: خواجه نظام الملك الطوسي: سياست نامه-سير الملوك، ترجمة: د.يوسف حسين البكار، الطبعة الاولى، دار القدس-بيروت، (بلا)، ص٢١٤، محمود شيت خطاب: قادة فتح بلاد فارس، الطبعة الأولى، بيروت، (١٩٦٥م)، ص٤٢، د.حسن ابراهيم حسن: تاريخ الاسلام، الطبعة الخامسة عشر، دار الجيل-بيروت، (بلا)، ١٨٩/٢، عاطف شكري ابوعوض: الزندقة و الزنادقة، الطبعة الاولى، دار الفكر-عمان، (بلا)، صص(٥٩-٦٣).

(٢) الطبري: تاريخ الطبري، تحقيق: مصطفي السيد و طارق سالم، الطبعة الاولى، المكتبة التوفيقية-القاهرة، (بلا)، ٣١٨/١.

(٣) ابي الريحان محمد بن احمد: الاثار الباقية، ترجمة: اكبر داناسرشت، **چاپ پنجم**، أنتشارات اميركبير-تهران، (١٣٦٣هـ.ش)، ص٣١١.

(٤) فخرالدين ابوعبدالله محمد بن عمر بن حسين: اعتقادات فرق المسلمين و المشركين، الطبعة الاولى، دار الكتاب العربي- بيروت، (٢٠٠٦م)، ص١٢٤.

(٥) احمد بن يحيي بن احمد: المنية و الامل في شرح الملل و النحل، الطبعة الاولى، دار الفكر-بيروت، (١٩٧٩م)، ص٦٣.

(بیروباوەڕەکانی مەزدەك) تەرخانکردووە، بە (بامدام)ناوی هیناوە[۱]. لەنێو ئەوانەشدا جگە لە دەربڕینەکانی (مسکویه وئەلبەیرونی) دەربڕینەکانی تر هەر (بامداد) بوون و وەك دەڕبڕینەکەی (ئەلتەبەری) گۆڕانکاری پێت یان زیادەی بۆکراوە. سەبارەت بە ناوی دایکیشی بە (بافرز)[۲]هاتووەو خەڵکی شاری (نیشاپوور)[۳] بووە[٤]. ئەوەندەش زانراوە، کە (مەزدەك) لە ژیانی خۆیدا هاوسەرگیری کردووەو خێزانەکەی ناوی (خورمە کچی پاتك) بووە[۵]، بەڵام سەبارەت بە بوونی منداڵ و نەوە، هیچی وەهای لەسەر تۆمار نەکراوە. ئەو ساڵی (٤٦۷ز)[٦] لەدایکبووە، بەڵام لەسەر شوێنی لەدایکبوونی بۆچوونی جیاواز هەیە. هەندێك زێدی لەدایکبوونی لەدایکبوونی بە (ماداریا)[۷]و هەندێکی تر بۆ شاری (فەسا)[۸]ی دەگێڕنەوە. لەکاتێکدا پۆلێکی تر پێیان وایە لە

---

(۱) **بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە:** ((د.سیدعلي تقوی مهدی خیال امروهوی: عقاید مزدك، **چاپ** دوم، مؤسسة مطبوعاتی عطائی–**چاپخانه پیام، تهران، (۱۳۵۲ه.ش)، صص**(۱۷–۳٦، ۱۰۰–۱۰۱))).

(۲) ابي علي احمد بن محمد بن یعقوب بن مسکویه: تجارب الامم و تعاقب الهمم، تحیق: سید کسروي حسن، الطبعة الاولی، دار الکتب العلمیة–بیروت، (۲۰۰۳م)، ۱۲۸/۱.

(۳) **(نیشاپوور) یەکێك بوو لە (چوار) شارەکەی هەرێمی خۆراسان، کە بە شاری (دیمەشقی بچووك) ناسرابوو بەهۆی زۆری ڕەز و باخ و ئاوە سازگارەکەی. ئەمەو بە شاری زانا و دانا و پزیشك و هەڵکەوتووەکان ناسرابوو. بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە:** (یاقوت الحموي: معجم البلدان، قدم لها: محمد عبدالرحمن المرعشلي، الطبعة الاولی، دار الاحیاء التراث العربي–بیروت، (۲۰۰۸م)، ٤۲۲/۸، محمد بن بطوطه: تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأصفار، الطبعة الاولی، دار الشروق العربي–بیروت، (بلا)، ص۳۰۱).

(٤) مسکویه: **س.پ**، ۱۲۸/۱، **حسن پیرنیا و عباس اقبال اشتیانی: تاریخ ایران–از اغاز تا** انقراض **ساسانیان از صدر اسلام تا** انقراض **قاجاریه، چاپ دوم، انتشارات میلاد–تهران، (۱۳۸۵ه.ش)، ص۲۰۲**، عبدالعظیم الرضائي: **اهل سنت و دینهای ایرانیان باستان، چاپ ششم، تهران، (۱۳۸۱ه.ش)، ص۳۷۱**، سالم احمد المحل: العلاقات العربیة الساسانیة خلال القرنین الخامس و السادس للمیلاد، رسالة ماجستر غیر المنشورة مقدمة الي کلیة الاداب–جامعة الموصل–الموصل، (۱۹۸۱م)، ص۹۳، محمد وصفي ابومغلي: ایران دراسة عامة، الطبعة الاولی، مطبعة جامعة البصرة–البصرة، (۱۹۸۵م)، ص۱٤۰، احمد امین: فجر الاسلام، الطبعة الاولی، دار الکتاب العربي–بیروت، مکتبة النهضة المصریة–القاهرة، (۲۰۰۱م)، صص۱۰۹، د.قحطان عبدالستار الحدیثي و د.صلاح عبدالهادی الحیدري: دراسات في تاریخ الساساني والبیزنطي، الطبعة الأولی، وزارة التعلیم العالي والبحث العلمي، جامعة البصرة–البصرة، (۱۹۸٦م)، صص(۲۱۷–۲۱۹)، ابکار السقاف: الدین في الهند و الصین و ایران، الطبعة الاولی، مؤسسة الانتشار العربي–بیروت، (۲۰۰٤م)، ص۲۰۸، صدیق الدملوجي: الیزدیة، الطبعة الاولی، (۲۰۱۰م)، صص۲۱٦–۲۱٦، رشدي علیان و سعدون الساموك: الادیان–دراسة تاریخیة مقارنة عند الادیان القدیمة، الطبعة الاولی، جامعة بغداد–بغداد، (بلا)، صص۱۳۷–۱۳۸.

(۵) **بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە:** ((الطوسي: **س.پ**، ل۲۳، خیال امروهوی: **س.پ**، لل(۱۷–۳٦، ۱۰۰–۱۰۱))).

(٦) یوسف الامیر عدنان أبوعشمه: مزدك و المزدکیة، الطبعة الاولی، دمشق، (۲۰۱٤م)، ص۱۲.

(۷) الجاحظ: **س.پ**، ل۳۰۷، المسعودي: **س.پ**، ۲۳۷/۱، أبن الندیم: **س.پ**، صص٤۰٦–٤۰۷، المقدسي: **س.پ**، ۱٦۷/۳–۱٦۸، **ئاخوند ئاخوند محمەد سالّح زەنگەنە بەلوچ: کورد گال نامك–کورد بێژنامە–گەنجینە و شاکارێکی بەنرخی میژوویی دێرێنی کورد و بەلوچ، وەرگێڕانی: هیوا محمەد زەندی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاراس–هەولێر، (۲۰۱۲ز)، لل۱۷۸–۱۷۹**، محمود شیت خطاب: **س.پ**، ل٤۲، عاطف شکري ابوعوض: **س.پ**، ص۵۹.

(۸) البیروني: **س.پ**، ل۳۱۱، الشهرستاني: الملل و النحل، صححه و علق علیه: الاستاذ احمد فهمي محمد، الطبعة السابعة، دار الکتب العلمیة– بیروت، (۲۰۰۷م)، ۲۷۵/۲، **د. محمد جواد مشکور: خلاصه ادیان در تاریخ دینهای بزرگ، چاپ ششم، انتشارات شرق–چاپخانه نادر–تهران، (۱۳۷۷ه.ش)، ص۲۵۰، عباس قدیانی: تاریخ ادیان** مذاهب **در ایران: چاپ اول، انتشارات انیس–تهران، (۱۳۷٤ه.ش)،**

لە شاری (ئوستوخر)[١] لەدایکبووەو بەشێکیش بە خەڵکی شاری (نیشاپوور)[٢]یان زانیووە. جیاوازی بۆچوونەکانیش لەوەدا بووە، کە هەریەك لەو مەڵبەندانە، جگە لە (فەسا و ئوستوخر) سەر بە هەرێمیك بوون. تەنانەت ئەوانەی زێدی (مەزدەك)یان لەنێوان (فەسا و ئوستەخر) لێ گۆڕاوە لەسەر ئەو باوەڕە بووە، کە (زەردەشت خورگان) مامۆستای ئایینی خەڵکی شاری (فەسا) بووە[٣]، بۆیە بەشێك لەوان زێدی ئەویان لەگەڵ زێدی مامۆستاکەی تێکەڵاوکردووە. دیارە ئەوەش دوای پشتبەستن بەو ڕاستییەی، کە (فەسا) شارێکی سەر بە کورەی (دارابگرد)ی هەرێمی فارس بوو[٤]و(ئەستەخر)یش سەر بە هەمان هەرێم و زێدی بنەماڵەی ساسانییەکان بووە[٥]، بەڵام (ماداریا) هەمان (مازاریا)ی ڕۆخی ڕاستی ڕووباری دیجلەیەی نێوان هەردوو شاری (کوت و عیمارە)ی ئیمڕۆ بووە و بە شار و مەڵبەندیکی ئاوەدان و شوێنی نیشتەجیی گەورە پیاوانی ساسانی ناسراوە لەکاتی خۆیداو تا سەدەی یانزەیەمی زایینی ئاوەدان بوو[٦]،(نیشاپوور)یش یەکێك بووە لە (چوار) شارەکەی هەرێمی خۆراسان، کە بە شاری (دیمەشقی بچووك) ناسراوەو بەهۆی زۆری ڕەز و باخ و ئاوە سازگارەکەی، شوێنی هەڵکەوتەی دەیان زاناو پزیشك و کەسایەتی بووە[٧]. لەمەوە دەگەینە ئەوەی، کە زێدی لەدایکبوونی (نیشاپوور) بووبێت بەهۆی ئەوەی لەلایەك دایکی خەڵکی ئەو شارە بووە، لەلایەکی دیکەوە باوکیشی کەسایەتییەکی دیار و گەورە نەبووە، تا بتوانێت لە شارەکانی (ماداریا، فەسا، ئوستوخر)ەوە ئەگەر خەڵکی ئەو شارانە بووبێت، بچێتە (نیشاپوور)و هاوسەرگیری لەگەڵ (بافرز)ی دایکی بکات. ئەمەو هیچ سەرچاوەیەکیش ئاماژەی بەوە نەکردووە، کە بنەماڵەی دایکی چووبنە ئەو شارانە و لەگەڵ باوکی مەزدەکدا

صص(١٨٤-١٨٦)، تاريخ فرهنگ و تمدن ايران در دوره ساسانيان، چاپ چهارم، انتشارات فرهنگ مكتوب-تهران، (١٣٨٧ه.ش)، ص٥٦.

(١) الدينوري: س.پ، ل١١٧، ابن النديم: س.پ، لل٤٠٦-٤٠٧، مشكور: س.پ، ل٢٥٠، قدياني: تاريخ اديان، صص(١٨٤-١٨٦)، تاريخ فرهنگ، ص٥٦.

(٢) پيرنيا: س.پ، ل٢٠٢، احمد امين: س.پ، ص١٠٩، د. عبدالمنعم الحفني: موسوعة الفرق و الجماعات و المذاهب و الاحزاب و الحركات الاسلامية، الطبعة الاولى، مكتبة مدبولي-القاهرة، (١٩٩٩م)، صص٥٩٩-٦٠٠، السقاف: س.پ، ل٢٠٨، عليان و الساموك: س.پ، لل١٣٧-١٣٨.

(٣) مشكور: س.پ، ل٢٥٠، قدياني: تاريخ اديان، صص(١٨٤-١٨٦)، تاريخ فرهنگ، ص٥٦.

(٤) بۆ ئەو مەبەستە، بڕوانە: (الاصطخري: المسالك و الممالك، تحقيق: محمد جابر عبدالعال الحيني، مراجعة: محمد شفيق غربال، الطبعة الاولى، دمشق، (١٩٦١م)، ص٦٧).

(٥) بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە: (الاصطخري: س.پ، ل٩٨، ياقوت الحموي: س.پ، ١٧١/١).

(٦) بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە: (ياقوت الحموي: س.پ، ١٩٠/٧، كي، لسترنك: بلدان الخلافة الشرقية، نقله الى العربية: بشير فرنسيس و كوركيس عواد، الطبعة الأولى، مطبعة الرابطة-بغداد، (١٩٥٤م)، ص٣٨).

(٧) بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە: (ياقوت الحموي: س.پ، ٤٢٢/٨، محمد بن بطوطه: تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأصفار، الطبعة الاولى، دار الشروق العربي-بيروت، (بلا)، ص٣٠١).

ئاشنایەتیان پەیدا کردبێت، تا هاوسەرگیری لەگەڵدا بکات، بۆیە ڕاستتر وایە زێدی ئەو بە (نیشاپوور) بزانرێت.

دەرکەوتنی (مەزدەکی کوڕی بامداد) ڕاگەیاندنی پەیامەکەی

گەرانەوە بۆ مێژووی دەرکەوتنی (مەزدەك) وەك بانگەشەکارێکی ئاییینی، گەرانەوەیە بۆ سەردەمێکی دیاریکراو، کە سەردەمی بیستەمین پادشای ساسانی بەناوی (قوبادی کوڕی پیرۆز) بوو، کە بە (قوبادی یەکەم) ناسرا[۱]، چونکە دوای ئەویش پادشایەکی دی بەناوی (قوبادی کوڕی خەسرەو پەرویز) ناسراو بە (شیرویە)ی بۆ ماوەی (هەشت) مانگ لەسالّی (٦۲۸ز)دا فەرمانڕەوایەتی ئیمپراتۆرێتی ساسانی کرد[۲]، بۆیە ئەمیان بە (قوبادی یەکەم) و (شیرویە)ش بە (قوبادی دووەم) ناسرا. ئەو پادشایەش بۆ ماوەی (دە) سالّ باوەڕی پێهێناو بە سەردەمی زیڕینی ئەو ئاییینەش ناسرا[۳]. (مەزدەکی)ش لەناوی دامەزرێنەر و بانگەشەکارەکەی (مەزدەك کوڕی بامداد) وەرگیرا، کە دوای (مانی کوڕی پاتك)[٤] بانگەشەی بۆ پەیامێکی نوێکرد و وای ڕاگەیاند، کە لەلایەن لەلایەن (ئاهورامازدا)ەوە سروشی بۆ هاتووە[۵]. ئەمەو هەوڵیدا گۆڕانکاری لە ئایین و بیروباوەڕی ئێرانی کۆندا ئەنجام بدات، تا ئەوەی کۆمەڵگاکەی لەو سەردەمەدا شێوەیەکی دی بەخۆوە گرت و ئالّوگۆڕی لە

---

(۱) الدينوري: س.پ، ل۱۱۷، اليعقوبي: س.پ، ۱٤۳/۱، الطبري: س.پ، ۹۳/۲، ۱۹٤۹م، ص۹۱، المسعودي: س.پ، ۲۳۷/۱، ابن النديم: س.پ، لل٤۰٦-٤۰۷، مسكويه: س.پ، ۱۲٤/۱، البيروني: س.پ، ل۳۱۱، ابن الاثير: الكامل في التاريخ، تحقيق: ابي الفداء عبداللة القاضي، الطبعة الرابعة، دار الكتب العلمية-بيروت، (۲۰۰۳م)، ۳۱۷/۱، **مستوفى القزويني: تاريخ گزيده، با اهتمام: د.عبدالحسين نوايى، چاپ چهارم، چاپخانه سپهر- تهران، (۱۳۸۱ه.ش)، ص۱۱۵**، ارنولد توين بى: تاريخ تمدن، ترجمه: يعقوب اژند، چاپ چهارم، انتشارات مولى-چاپخانه ايران مصور، تهران، (۱۳۷۸ه.ش)، ص۳۹۹، د. يحيي هويدا: محاضرات في الفلسفة الاسلامية، الطبعة الاولى، بلا، (۱۹٦٦م)، ص۵۱.

(۲) المقدسي: س.پ، ۱۷۱/۳، مؤلف مجهول: التاريخ السعردي، اعد للنشر و حققة: ادي شير، الطبعة الثانية، مطبعة سردم-السليمانية، اقليم كردستان العراق، العراق، (۲۰۱۰م)، ۱۵۰/۲.

(۳) ن. و. پيكولوسكايا و ديگران: ايران از دوران باستان تاپايان سده هجدهم، ترجمه: كريم كشاورز، چاپ پنجم، أنتشارات پيام، چاپخانه مروى- تهران، (۱۳٦۳ه.ش)، ص۱۰۰، د. مريم مير احمدى: كتابشانسى تاريخ ايران در زمان باستان، چاپ اول، انتشارات امير كبير- چاپخانه سپهر، تهران، (۱۳٦۹ه.ش)، صص(۱۷۰، ۲۰۹-۲۱۰).

(٤) (مانى كورِى پاتك كورِى ئابراسام) كەسايەتييەكى ئاييىنى و ديارى سەدەى سێيەمى زاييىنى بووە، كە لەسالّى (۲۱٦ز) لە گوندى (مەردينۆ)ى نزيك شارى (بابل) لەدايكبووە. ئەو سالّى (۲٤۱ز) بانگەشەى بۆ ئاييىنەكەى كردو خۆى بە دوايەمين پەيامبەرانى مێژووى مرۆڤايەتى زانى، تەنانەت (شاپوورى يەكەمى ساسانى) لەسالّى (۲٤۲ز) باوەڕى پێهێناو پەيامەكەى بۆ ماوەى (دە) سالّ كردە ئاييىنى فەرمى دەسەلاّتەكەى. دواتر لەسالّى (۲۵۲ز) لێ هەلگەڕايەوە، تا ئەوەى لەسالّى (۲۷۷ز) لەسەر فرمانى (بارامى يەكەم) لەچاخدراو كۆتايى بەژيانى هات. بۆ زياتر زانيارى، بڕوانە: ((گئو ويدن گرن: مانى وتعليمات او، ترجمه: نزهت صفاى اصفهانى، چاپ أول، چاپ نوبهار- تهران، (۱۳۷۷ه. ش)، كەيوان ئازاد ئەنوەر: مانيزم (لێكۆڵينەوەيەكى مێژويى- ئاييىنى)يە، چاپى يەكەم، سەنتەرى لێكۆڵينەوەى ستراتيجى كوردستان- چاپخانەى ڕوون، سلێمانى، (۲۰۰٤ز)، لل(٦۳-۱۰۹، ۲۰۱-۲۲۵))).

(۵) الطوسي: س.پ، ل۲۱۵.

تێڕوانین و باوەڕی تاکەکانی ئەو کۆمەڵگایەدا هینایە کایە[۱]. دەرکەوتنیشی بۆ هەلومەرجیکی تایبەتی و گشتی ناوخۆیی ئیمپراتۆرێتی ساسانی گەڕایەوە، کە هەڵەی گەورەی موغەکانی زەردەشتی و ڕووکردنە ڕیاکاری و داوێن پیسی و کۆکردنەوەی سامان و داهات بوو. بەوەش ئەوانی لە ئەرکە ڕاستەقینەکەی ئاییینەکەیان دوورخستەوە[۲]. دیارە ئەوەش دوای پشتبەستن بەو ڕاستییەی کە (زەردەشتی) ئاییینی فەرمی ئەو دەوڵەتە بوو[۳]. ئەمەو جگە لەوەی پێکهاتەی کۆمەڵگای ساسانی دووچاری لێکترازان بوو، بەوەی بەر لە هاتنە سەرکاری (قوبادی یەکەم) بۆ دوو توێژی دەسترۆیشتووی دەوڵەمەند و بێدەسەلاتی هەژار و کەمدرامەت دابەش بوو[٤]. توێژی دەوڵەمەند و خاوەن داراییە بەهێزەکان لە (بنەماڵەی ساسانی و بەرپرسانی دەوڵەت و فەرماندەکانی سووپا و خاوەن مولک و سەرۆك هۆز و سەرۆك خێڵەکان و پیاوانی ئاییینی زەردەشتی) پێکهاتبوون، کە خاوەنی (ماڵ و هاوسەری زۆر و کەنیزەك و خزمەتکار و پاسەوان و زەوی و باخ و ئەسپ) بوون. هەرچی توێژی هەژار و کەمدەرامەتەکانە خاوەنی هیچ یەك لەو شتانە نەبوون[۵]. ئەو جیاوازییە چینایەتییەش پێویستی بە بڕیارێکی پادشا هەبوو، تا بە قبوڵکردنی پەیامەکەی مەزدەك بەرگری لە مافی تاکەکانی دەسەلاتەکەی بکات و دژایەتی ئەو ستەمە بکات، کە دەوڵەمەند و خاوەن مولکەکانی ولاّت لە دژی هاوڵاتییە ئاساییەکان ئەنجامیان دەدا. هەربۆیە لەو پەیامەدا وویستی زۆرینەی کۆمەڵگا لەسەر حیسابی کەمینەکان ڕازی بکات. بەو کارەش مافە زەوتکراوەکان بۆ خاوەنەکانیان بگێڕێتەوە، بەڵام پەیڕەوانی توانای گەیاندنی ئەو

(۱) خیال امروهوی: س.پ، لل٦-۷.

(۲) مینوی خرد، ترجمه: ویست، بلا، ۱۸۳/۵۹. ئەم بەرهەمە بۆ کۆتایی سەردەمی دەسەلاتی ساسانییەکان دەگەڕێتەوە، کە بە تۆمارێکی میژووی ئاییینی زەردەشتی ئەو سەردەمە ئەژمارکراوە و تەنانەت وەك بەرهەمێکی پیرۆزی خودی باوەڕدارانی زەردەشتیش سەیر کراوە. بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە: (خیال امروهوی: س.پ، ل۱۳).

(۳) کرسیتنسن: س.پ، لل۱۳۰-۱۳۱، غلامرضا انصاف پور: تاریخ زندگی اقتصادی روستائیان و طبقات اجتماعیات ایران از دوران ماقبل تاریخ تا پایان ساسانیان، چاپ أول، تهران، (۱۳۵۲ه.ش)، ص۳٦۰، مشکور: س.پ، ص۱۰٤، د. جهانگیر اوشیدری: دانشنامه مزدیسنا، چاپ أول، چاپخانەی سعدی-تهران، (۱۳۷۷ه.ش)، ص۲۲۲، گئو ویدن گرن: دینهای أیرانی، ترجمه: د.منوچهر فرهنگ، چاپ أول، چاپخانه وزارت فرهنگ ارشاد اسلامی- تهران، (۱۳۷۷ه.ش)، ص۳٤۰.

(٤) ارتور کریستنسن: سلطنت قباد و ظهور مزدك، ترجمه: نصرالله فلسفی، چاپ اول، نشریات مؤسسة خاور-تهران، (۱۳۳۸ه.ش)، صص(۸۱-۸٤)، یوزف ویسهوفر: أیران باستان (از ۵۵۰ بیش از میلاد تا ٤۵۰ پش از میلاد)، ترجمه: مرتضی ثاقب فر، چاپ سوم، أنتشارات ققنوس-چاپخانه شمشاد-تهران، (۱۳۷۸ه.ش)، ص۲۱۵.

(۵) بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە: ((م. و. نچکینا و دیگران: تاریخ مختصر ایران، ترجمه: محمد تقی فرامرزی، چاپ اول، چاپخانه نقش جهان-أنشتاران دنیا، تهران، (۲۵۳٦شاهنشاهی)، ۲۰۱/۱، هانری ماسه و دیگران: تمدن ساسانی، ترجمه: عیسی بهنام، چاپ اول، انتشارات بنگاه-مطبوعاتی گوتنبرگ-تهران، (۱۳۳۹ه.ش)، صص(۲۲٦-۲۳۳)).

پەیامەی مەزدەکیان نەبوو، بەڵکو بە پێچەوانەوە هەژارانیان بە شێوازیك کرد بەگژ خاوەن مولّك و پارەدارەکاندا، کە دواجار بێسەروبەری و پاشەگەردانی لێکەوتەوە[۱].

جیاواز لەوانەش نابێت ئەو ڕووداوە نادیدە بگیرێت، کە بەر لەوەی (قوبادی یەکەم) بگاتە پایەی پادشایەتی (دوو) ساڵ لای هۆزی هەیاتلّە ژیانێکی بیابانی بەسەربردبوو. لەو ماوەیەش ئاشنای ژیانی سەختی بیابان نشینی و کۆچەری بوو. هەر لەو ماوەیەشدا ولاّتەکەی دووچاری کێشەی ووشکە سالّی هاتبوو، کە ئەوەش دۆخێکی ناهەمواری ئابووری بۆ دەولّەتەکەی دروستکردبوو، بۆیە کاتێك گەیشتە دەسەلاّت و دۆخی دارماو پەرتەوازەیی ولاّتەکەی بینی، بە بانگەشەکانی (مەزدەك) سنووڕێك بۆ دۆخی دارماوی ولاّت و ستەم و چەوساندنەوەی خاوەن مولّك و کەسایەتی و سەرۆك هۆز و بەرپرسانی ساسانی دابنێت[۲]و چارەسەری ئەو کێشە کەلّەکەبووانە بکات[۳].دۆخەکەش پێویستی بەوە هەبوو، کە ڕووداوێك یان فرمانێکی شاهانە، یان ئایین و پەیامێکی نوێ ڕێگری لیبکات و ئەو جیاوازییە کەم بکاتەوە.

لەلایەکی دیکەوە لە سەردەمی ساسانییەکانیشدا یاساکانی دەولّەت لە تۆمارێکی ڕێکخراو و نوسراودا کۆنەکرابوونەوە، تا وەك دەق یاساکانی سزاو یاسا مەدەنییەکان جیابکرێتەوە، بەڵکو چەند یاساییەك بوون، کە دەولّەت لەسەری دەڕۆیشت و کاری پێدەکرد، ئەویش بەپێ سەردەمی پادشاکان و فرمانی ئەوان گۆڕانکاری بەسەردا دەهات[٤]. واتە فرمانی پادشاکان یاسای ولاّت بوون، بۆیە یەکەمین و دوایەمین بڕیار هەر بۆ پادشاکانی ساسانی دەگەڕایەوە. لەمەوە (قوباد) پەیامەکەی (مەزدەك)ی وەرنەگرت و قبوڵی نەکرد، نەبووە ئاییینی فەڕمی دەسەلاّتەکەی[۵]. بەوەش زەمینەی بلاّوبوونەوەی بۆ ڕەخسا، چونکە پادشایەکی ساسانی هۆکاری

---

(۱) توین بی: س.پ، ل٤۰۰، عنایت الله رضا: ایران و ترکان در زمان ساسانیان، چاپ چهارم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی–تهران، (۱۳۸٤هـ.ش)، ص۸٦.

(۲) مری بویس: زردشتیان باورها و اداب دینی ان ها، ترجمه: عسکر بهرامی، چاپ ششم، انتشارات ققنوس–چاپ شمشاد، تهران، (۱۳۸٤هـ.ش)، ص۱٦۲، اوشیدری: س.پ، لل٤۳۲–٤۳۳، مشکور: س.پ، ل۲۵۰، قدیانی: تاریخ ادیان، صص۱۸٤–۱۸۵.

(۳) پیکولوسکایا و دیگران: س.پ، ل۹٦، عبدالحسین زرین کوب: تاریخ مردم ایران– ایران قبل از اسلام– کشمکش باقدرتها، چاپ أول، مؤسسه أنتشارات امیر کبیر–چاپخانه سپهر، تهران، (۱۳۷٤هـ.ش)، ٤٦۷/۱، ویدن گرن: دینهای أیرانی، صص(٤۲۲–٤۲۵)، مشکور: س.پ، ل۲۵۰، قدیانی: تاریخ ادیان، صص۱۸٤–۱۸۵، تورج دریایی: شاهنشاهی ساسانی، ترجمه: مرتضي ثاقب فر، چاپ پنجم، انتشارات ققنوس–تهران، (۱۳۹۰هـ.ش)، ص٤۲.

(٤) کریستیان بارتلمه: زن در حقوق ساسانی، ترجمه و ملحقات با مقدمه‌ای در تیپ شناسی و حقوقی و روانشناسی جنسی ایرانی ساسانی: د.ناصرالدین صاحب الزمانی، چاپ اول، مؤسسة مطبوعاتي عطائي–تهران، (۱۳٤۲هـ.ش)، ص۲۳.

(۵) ابوالحسین الملطي: التنبية و الرد علي اهل الاهواء و البدع، تحقيق: محمد زاهد الكوثري، الطبعة الاولى، بلا، (۱۹٤۹م)، ص۹۱، ابن النديم: النديم: س.پ، لل٤۰٦–٤۰۷، مسكويه: س.پ، ۱۲٤/۱، البيروني: س.پ، ل۳۱۱، الشهرستاني: س.پ، ۲۷۵/۲، ابن الاثير: س.پ، ۳۱۷/۱، مستوفي القزويني: س.پ، ل۱۱۵، أبن خلدون: تاريخ العبر وديوان المبتدا والخبر في أيام العرب و العجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الأكبر، اعتنى به: عادل بن سعد، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية–بيروت، (بلا)، ۱۸۹/۲، د. يحيي هويدا: محاضرات في الفلسفة الاسلامية، الطبعة الاولى، بلا، ۱۹٦٦م، ص۵۱، ارثر كريستنسن: ايران في عهد الساسانيين، ترجمة: يحيى الخشاب، مراجعة:

هۆکاری قبوڵکردن و بلاوبونەوەی بوو. تەنانەت ئەو پادشایە بەمەبەستی بلاوکردنەوەی ئەو پەیامە داوای لە (مونزری سییەم کوڕی مائەلسما) میری میرنشینی حیرە کرد، باوەڕی پێ بهینێت، بەڵام ئەو ڕەتی کردەوە، بۆیە لەبەرامبەردا لە دەسەلاّت دووری خستەوە (حارسی کوڕی عومرۆی کیندی) خستە شوێنی، چونکە باوەڕی بە پەیامەکەی (مەزدەك) هینابوو[١].

تەمەنی سەروەری ئەم ئایینە زۆر نەبوو، چونکە دوای (دە) ساڵ لەژێر کاریگەر و فشاری موغەکانی زەردەشتی و گەورە دەسەلاّتدارانی ولاّت لە (قوباد) دراو لە تەختی شاهانە هێنرایە خوارەوە و زیندانیکرا[٢]. لەبەرامبەردا (جاماسب)ی برا بچووکیان لە شوێنی داناو تاجی پادشایەتیان لەسالّی (٤٩٧ز) کردەسەر[٣]، چونکە نەیاری براکەی و ئایینی مەزدەکی و باوەڕداریکی زەردەشتی و گوێرایەڵێکی باشی موغەکانیش بوو[٤]. بە گەیشتنی (جاماسب) بۆ تەختی شاهانەش گەورە بەرپرسانی ولاّت و موغەکانی زەردەشتی داوای کوشتنی (قوباد)یان لێکرد، بەڵام ئەو نەیکوشت و زیندانیکرد[٥]. ئەوەش دەرفەتی دایە (قوباد) لە مردن ڕزگاری بێت و دوای سالّێك لە زیندانی لەگەڵ (سیاوەش)ی هاوڕیی و بەهاوکاری ژنەکەی و (زرمیهر کوڕی سوفرا) والی فارس و یەکێك لە پشتیوانە گەورەکانی بۆ دەسەلاّت، ڕزگاری بێت و پەنا بۆ هەیاتلّەکان ببات. لەو کارەشدا مەسیحییەکان هاوکاری و پشتیوانی باشیان کرد[٦]، چونکە لەلایەك (قوباد) بۆ مەسیحییەکان زۆر باش و ئازادی تەواوی ئایینی پێدابوون، لەلایەکی دی ئەوان لەسەر دەستی موغەکان دووچاری کێشە و چەوساندنەوە بوون[٧]. دوای گەیشتنیشی بۆ لای هەیاتلّەکان ڕێزی لێگیراو پشتیوانی گەرانەوەی بۆ سەر تەختی شاهانە بۆکرا[٨]. تەنانەت (خۆشنوازخانی هەیاتلّە) کچەکەی خۆی بەناوی (نەبوندوخت) پێدا[٩]. هەربۆیە دوای

عبدالوهاب عزام، الطبعة الأولى، مطبعة لجنة التاليف والترجمة والنشر– القاهرة، (١٩٥٧م)، ص٣٣١، د. علي سامي النشار: نشاة الفكر الفلسفي في الاسلام، الطبعة الثالثة، دار المعارف–بيروت، (١٩٦٥م)، ١٨٥/١، الشيخ محمد الخضر حسين: محمد رسول اللة، الطبعة الاولى، مطبعة العلم–دمشق، سورية، ١٩٧١م، ص٢٦، **قديانى: تاريخ فرهنگ، ص٥٦، ابومغلى: س.پ، ل٤١٠، حسن نراقى: چكيده تاريخ ايران از كوچ اريايى ها تا پايان سلسله پهلوى، چاپ نهم، نشر اختران–تهران، (١٣٨٦هـ.ش)، ص٥٣،** مفيد رائف محمود العابد: معالم تاريخ الدولة الساسانية، الطبعة الاولى، دار الفكر المعاصر–بيروت، دار الشروق–دمشق، (١٩٩٩م)، ص٥٨.

(١) الطاهر احمد المكي: امرؤ القيس–حياتة و شعرة، الطبعة الثانية، دار المعارف– القاهرة، (١٩٧٠م)، صص(٦٣–٦٥).

(٢) بەلوچ: س.پ، ل١٧٩، دريايى: س.پ، ل٣٤.

(٣) ابن خلدون: س.پ، ١٨٩/٢، المقدسى: س.پ، ١٦٧/٣، دريايى: س.پ، ل٤٣.

(٤) الدينورى: س.پ، ل١١٤، كريستنسن: س.پ، ل٣٣٣، العابد: س.پ، ل٥٩.

(٥) ابن خلدون: س.پ، ١٨٩/٢، پيرنيا: س.پ، ل٢٠٢، قديانى: تاريخ فرهنگ، ص٥٦.

(٦) بۆ ئەو مەبەستە، بڕوانە: ((ادى شير: س.پ، (١٥٦/٢–١٦١)، خيال امروهوى: س.پ، ل٩٧، قديانى: تاريخ فرهنگ، ص٥٦)).

(٧) المسعودي: **س.پ**، ٢٣٧/١، كريستنسن: **س.پ**، ل٣٣١، ابومغلي: **س.پ**، ل٤١٠، قدياني: تاريخ اديان، ص١٥٦، نراقي: **س.پ**، ل٥٣، العابد: **س.پ**، ل٥٨.

(٨) كريستنسن: س.پ، ل٣٣٥.

(٩) خيال امروهوى: س.پ، ل٩٨.

سالێکیش لەمانەوەی لای ئەوان توانی بە هێزیکی (٤٠٠٠٠) کەسی بگەڕێتەوەو لەسالێ (٤٩٩ز)دا (تەیسەفون)ی پایتەخت بگرێتەوە. لەبەرامبەردا (جاماسب)ی برای خۆی پێنەگیراو ڕایکرد[١]. لە یەکەمین ڕاگەیەنراویشدا گەڕانەوەی بۆ ئاییینی زەردەشتی ڕاگەیاند و ئاییینی مەزدەکیشی بە لادەر و تیکدانی ئاسایشی ولاێت و باوەڕی خەڵکی پێناسە کرد[٢]. ئەو گۆڕانکارییەش لەو هەڵوێستەی (قوباد) لەوەوە سەرچاوەی گرتبوو، کە ئەو ئاییینە هۆکاری تێکچوونێکی تری بارودۆخی ولاێت و سەرهەڵدانی نائارامی و پەشێوی و دەستێوەردانی دەرەکی بوو بۆ کاروباری ناوخۆیی ولاێت و دوورخستنەوەی لە دەسەلاێت[٣]. ئەمەو زیادبوونی زیادبوونی لەڕادە بەدەری پەیڕەوانی مەزدەکی، هۆکاری لاوازبوونی سیستەمی سیاسی ولاێت و دارمانی ئابووری بوو[٤]. تەنانەت خودی بەرپرسە گەورەکانی ولاێت و موغەکانی زەردەشتیش بەو مەرجە پشتیوانیان ڕاگەیاند، تا لە مەزدەك و پەیڕەوانی بدات[٥]، بۆیە پێویست بوو سنووردێك بۆ ئەو زیادەڕۆییانەی دابنێت. هەربۆیە دوای ئەوەی خۆی لە ئاییینەکە هەڵگەڕایەوەو (مەزدەك)و پەیڕەوانی لەخۆی و دەسەلاێتەکەی دوورخستەوە، کەوتە دژایەتیکردنیان. کۆمەڵکوژی گەورەی ئەوانیش لەسالێ (٥٢٨ز) ئەنجامدرا، بەلاێم لەگەڵ ئەوەشدا، تا لە ژیاندا بوو، نەیتوانی لە کوشتنی (مەزدەك)و لێدانی پەیڕەوانی سەرکەوتوو بێت[٦]. بەوەش کوشتنی (مەزدەك) و سەرکوتکردنی توندی پەیڕەوانی کەوتە سەردەمی کوڕەکەی (کیسرا ئەنوشیروانی ساسانی)[٧]، بەلاێم ئەویش لەگەڵ ئەوەی لە کوشتنیدا سەرکەوتوو بوو[٨]، بەلاێم نەیتوانی بەتەواوی ئاییینەکە بنبڕبکات و لە گۆڕەپانی ئاییینی و سیاسی دەوڵەت و تەنانەت ناوچەکەش دووری بخاتەوە[٩]. هەربۆیە شوێنەوارەکانی تا سەردەمەکانی دواتر و بەتایبەت سەردەمی عەباسی یەکەم هەرمایەوە. ئەوەش دوای ئەوەی بەهۆی چەند جولاێنەوەو بزووتنەوەی سیاسییەوە بە مۆرکی ئاییینی دەرکەوتەوە و بووە هۆکاری مەترسی بۆ دەوڵەتی خەلافەتی عەباسی لەو سەردەمەدا.

---

(١) ابن خلدون: س.پ، ١٨٩/٢، پیرنیا: س.پ، ل٢٠٢.

(٢) پیرنیا: ه.س، ل٢٠٢، شهباز ازاد مهر: تاریخ ایران از دیروز تا امروز، چاپ اول، چاپخانه سعید-تهران، (١٣٨٢ه.ش)، ص١١٣.

(٣) خیال امروهوی: س.پ، ل٩٦، مهرداد ایزدان پنا:اشنایی با ادیان قدیم ایران و بین النهرین، چاپ اول، تهران، (١٣٨١ه.ش)، ص٣٧.

(٤) مسکویه: س.پ، ١٢٤/١.

(٥) رازی:س.پ، ل٧٢.

(٦) علوی: س.پ، ل٢٨.

(٧) المسعودي: س.پ، ٢٣٧/١، مسکویه: س.پ، ١٢٨/١-١٢٩، ابن الاثیر: س.پ، ٣٣٦/١-٣٣٧، المقدسي: س.پ، ١٦٨/٣، مستوفی مستوفی القزوینی: س.پ، ل١١٦، اوشیدری : س.پ، ل٤٣٣، کەریم زند: ئایین باوەڕ لە کوردستاندا، چاپی یەکەم، چاپخانەی کامەرانی-سلێمانی، عێراق، ١٩٧١ز، ل٥٣.

(٨)المسعودي: س.پ، ٢٣٧/١، مسکویه: س.پ، ١٢٨/١-١٢٩، ابن الاثیر: س.پ، ٣٣٦/١-٣٣٧، المقدسي: س.پ، ١٦٨/٣، مستوفي القزويني: س.پ، ل١١٦.

(٩) المقدسي: س.پ، ١٦٨/٣، بەلوچ: س.پ، ل١٧٩، رضا: س.پ، ل٨٦.

لە کۆی ئەوانەشەوە دەگەینە ئەوەی، کە (مەزدەك) پەیامبەریکی ئێرانی بووە لە سەردەمی ساسانییەکان و ئامانجی کۆکردنەوەی ئایینە کۆنەکانی ئێران بووە لە پەیامیکی نویدا[١]. دیارە ئەوەش بووە هۆی دژایەتیکردنی لەلایەن پەیڕەوانی ئەو ئایین و پەیامانەی وەك (مێترایی و زەردەشتی و گنوسی و مانی) بۆی، چونکە پەیامەکە زیانی بۆ هەریەك لەو ئایینانە و پەیڕەوانی هەبوو[٢].

باوەڕی ئاییینی مەزدەکی

کاتێك دەمانەوێت پەیام و باوەڕی ئاییینی مەزدەکی تاوتوێ بکەین، دەبێت سەرەتا ئاماژە بە (دوو) باوەڕی ئاییینەکە بکەین، کە بووە هۆی ناسینی و تێڕامان و سەرنجی مێژوونووسان و گەشتیار و خۆرهەلاتناسان و تۆێژەران و کۆمەلانی خەلکی بۆ لای خۆی. باوەڕی یەکەم هاوبەشی سامان و داهاتی خاوەن مولك و دەولەمەندەکان بوو لەگەڵ هەژاراندا[٣]. باوەڕی دووەمیش ئەوە بوو، کە ڕەگەزی مێینە مولکی گشتییە[٤]. هەردوو باوەڕەکەش لەکاتی خۆی و دواتر بۆچوون و تێڕوانینی جیاجیاو چەندین کێشەی گەورەی لیکەوتەوە، کە ئاییینەکەی لە پەیامی ڕاستەقینەی خۆی لای ئاییینەکانی تر و پەیڕەوانی لەلایەك و کۆمەلانی خەلك دوورخستەوە. سەبارەت بە باوەڕی یەکەم، کە هاوشێوەی بیری سۆشیالیستی سەدەی نۆزدەیەمی زایینی بوو[٥]، بوو[٥]، بەو جۆرە نەبوو، کە گەیشتە خەلکی، ئەوەش بەو بەلگەیەی، کە (مەزدەك) بەر لە هەموو شتیك داوای لە پەیڕەوانی کردبوو خۆیان لە ماددە و پیکەوەنانی سامانێك بپارێزن، تا لە خوداپەرەستیان دوور نەخاتەوە. لەلایەکی دیکەوە داوای کرد، دارایی دەولەمەندیك بی هیچ هۆیەك بەسەر هەژاراندا دابەش نەکرێت. لەسەر ئەو بڕوایەی هەر کەسێك بە ڕەنجی خۆی تیکۆشاوەو هەوڵی پێکەوەنانی مولك و دارایی تایبەت بەخۆیداوە، بۆیە کاریکی ناشایستەو دوورە لە داوای خودای ڕووناکی بیداتە هەژاران، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا داوای لە پەیڕەوانی کرد خیر بکەن و دەستی یارمەتی بۆ هەژار و لیقەوماوانی هاوپەیڕەوانیان دریژ

(١) سعید نفیسی: تاریخ تمدن ساسانی، چاپ أول، أنتشارات دانشگاه تهران، تهران، (١٢٣١هـ.ش)، ص١٤٦، محمد اقبال لاهوری: سیر فلسفه در ایران، ترجمه: ا.ح.اریان پور، چاپ اول، مؤسسه فرهنگی و عمرانی منطقهای تهران–نشریه شماره (٨)، تهران، (١٣٤٩هـ.ش)، صص٢٨–٢٩، ازادمهر: س.پ، ل١١١، غلام حسین مقتدر: جنگهای هفتصدساله ایران و روم، ویراستار: علی اصغر عبدالهی، چاپ اول، انتشارات دنیای کتاب–چاپ پیك ایران، تهران، (١٣٨٩هـ.ش)، ص١٤٧.

(٢) پیکولوسکایا و دیگران: س.پ، ل١٢٨، قدیاني: تاریخ ادیان، ص١٨٧.

(٣) البغدادي: الفرق بین الفرق، دراسة و تحقیق: مجدي فتحي السید، الطبعة الاولی، المکتبة التوفیقیة–القاهرة، (بلا)، ص٢١٣، أبن الحزم: الفصل في الملل و الاهواء و النحل، تحقیق: احمد سید سید احمد علي، الطبعة الاولی، المکتبة التوفیقیة–القاهرة، (٢٠٠٣م)، ١/٣٧٠، الشهرستاني: س.پ، ٢/٢٧٦–٢٧٧، خیال امروهوی: س.پ، لل٦٢–٦٣، کریم زەند: زمانی کوردی و هونەری وەرگێڕان، چاپی یەکەم، چاپخانەی کامەرانی– سلێمانی، (١٩٧٧ز)، ل٥١.

(٤) الاسفرایني: التبصیر في الدین، الطبعة الاولی، عالم الکتب–بیروت، (١٩٨٣م)، ١/١٣٥، البغدادي: س.پ، ل٢١٣، أبن الحزم: س.پ، ١/٣٧٠، الشهرستاني: س.پ، ٢/٢٧٦–٢٧٧، خیال امروهوی:، لل٦٢–٦٣، ول دیورانت: قصة الحضارة: ترجمة: محمد بدران، مراجعة: لجنة من الاختصاصیین، باشراف: د.سعید اللحام، الطبعة الاولی، دار نوبلس للنشر–بیروت، (٢٠٠٨م)، ٢٠/٣٢٨.

(٥) نراقي: س.پ، ل٥٣.

بکەن و لە چاکەکاری دوور نەکەونەوە[١]. واتە ئەو گەیشتبووە ئەوەی، کە سامان و ئافرەت هۆکاری پەرتەوازەیی مرۆڤە، بۆیە وویستی بەهۆی ئەو دوو پێکهاتەیەوە کێشە و ململانێ لە کۆمەڵگاکە و سەرتاسەری جیهان دووربخاتەوە[٢]. هەر ئەوەش وای لەچەند خۆرهەڵاتناسێك کرد، کە (مەزدەکی) تەنیا جولأنەوەیەکی ئاییینی نەزانن، بەڵکو لەپاڵ باوەڕ و پەیامە ئاییینییەکەیدا بزووتنەوەی کۆمەلأیەتیش بوو، چونکە لەنێو خودی کۆمەڵگای ساسانییەوە دەرکەوت و باوەڕی پێهینرا. ئەمەو ئامانجی ئەو چاکسازی کۆمەلأیەتی بوو بە پەیامیکی ئاییینی[٣]. لەمەوە (مەزدەك) لەگەڵ ئەوەی ڕێبەڕیکی ئاییینی بوو، چاکسازیکی کۆمەلأیەتیش بوو، کە دەیوویست چارەسەری کێشە کەڵەکەبووەکانی دەوڵەتی ساسانی بکات و گیانێکی نوی بەبەر دەوڵەتەکەدا بکاتەوە[٤]. هەروەها بانگەشەی بۆ ئەوە کرد، کە پێکەوەنانی سامان و دەسەلأتی ڕەها لە کاری ئەهریمەن و هێزی تاریکییە. واتە ئەوانەی لە هەوڵی پێکەوەنانی سامان و دارایی و گەیشتنن بە دەسەلأتی ڕەها، کار و پلانەکانی ئەهریمەن جێبەجی دەکەن[٥]. هەربۆیە کاتێك پەیامەکە گەیشتە لای کۆمەلأنی خەڵك کە سامان و دارایی و داهاتی دەوڵەمەندەکان مافی هەژارانی بەسەرەوەیە، بەو شێوەیە لێکدرایەوە، کە لەسەر دەوڵەمەند و خاوەن مولکەکان پێویستە دارایی و داهاتەکانیان بە یەکسانی بەسەر هەژاراندا دابەش بکەن. واتە لەلایەك لەسەر هەر دەوڵەمەندێك پێویست بوو بەشی هەژار و کەم درامەتەکانی لێ بدات. لەلایەکی دیکەوە خودی هەژاران ئەو داوایە بی سڵەمینەوە لە دەوڵەمەند و دەستڕۆیشتووەکان بکەن. ئەوەش بەو واتایەی دەوڵەمەندە مەزدەکییەکان لە ئاست هەژارەکانیاندا خاوەن سامان نەبن. دیارە ئەوەش وایکرد، کە دەوڵەمەند و بازرگان و کاسبکاران کەمتر لە تۆڕەکانی تر باوەڕ بە پەیامەکەی مەزدەك بهینن، چونکە ئەو بانگەشەیە لە زیانی ئەوان بوو.

جگە لە بانگەشەی یەکەمی ئەوەی دووەمی زیاتر ئاییینەکەی بە لاڕیدا برد و لێکدانەوەی زۆر خراپی لێکەوتەوە بانگەشەکردن بوو بۆ ئەوەی، کە ڕەگەزی مێینە مولکی گشتییە. هەندێکیش بۆ ئەوە چوون، کە (مەزدەك) داوای لە (قوبادی یەکەم) کردووە، ژنەکەی خۆی پێبدات، تا لەگەڵیدا رابوێرێت[٦]، بەلأم ئەوەش بەو مانا نەبووە، بەڵکو ئەو داوایە لەبەرامبەر داوایەکی (قوباد) بووە لێی کاتێك ویستوویەتی وەك پەیامبەرێك

---

(١) البيروني: **س.پ**، ل٣١٢، مهرين: **س.پ**، ل٧٨٣.

(٢) ابوالحسن علي بن الحسين الندوي: ماذا خسر العالم بانحطاط المسلمين، الطبعة ارابعة، دار الجيل–بيروت، (بلا)، ص٥٧، سامي بن عبدالله المغلوث: أطلس تاريخ الانبياء و الرسل، الطبعة السادسة، مكتبة العبيلكان–الرياض، (بلا)، ص٢٨٧.

(٣) شائول شاكد: از ايران زردشتی تا اسلام–مطالعاتي درباره تاريخ دين و تماس های ميان فرهنگی، ترجمه: مرتضي ثاقب فر، **چاپ اول، انتشارات ققنوس–چاپ شمشاد، تهران، (١٣٨١م)، ص١٧٧، استرويوا لودميلا ولاديمير: تاريخ اسماعيليان در ايران در سدهای (٥–٨ه/١١–١٣م)، چاپ اول، نشر أشاره–تهران، (١٣٨٦ه.ش)، ص١٤٤،** د. مهری باقری: الموسوعة الاسلامية الكبرى– مدخل ايران، الطبعة الاولى، مركز الموسوعة الاسلامية الكبرى–طهران، (١٩٨٩م)، ١/٥٨٨.

(٤) الحديثي: **س.پ**، لل(٢١٧–٢١٩).

(٥) د. فرهنگ مهر: ديدی نو از دينی كهن–فلسفه‌ی زرتشت، چاپ هفتم، نشر جامی–تهران، (١٣٨٧ه.ش)، ص٨٥.

(٦) الرازی: س.پ، ل١٢٤، عليان و الساموك: س.پ، لل١٣٧–١٣٨.

ڕەزامەندی بۆ بدات، تا لەگەڵ خێزانی کوڕی مامی خۆی ڕابۆڕێت، چونکە زۆر جوان بووە و حەزی لێکردووە. لەوەڵامدا (مەزدەك) پێ ڕاگەیاندووە، کە ئەو داوایە وەك ئەوە وایە من داوای ژنەکە تۆ بکەم بۆ ئەو کارە. لەبەرامبەردا پی وتووە، ''جا ئەوە چییە من ڕازیم ژنەکەی خۆمت پێبدەم''. بەوەش (قوباد) ژنەکەی خۆی کە دایکی (ئەنوشیروان) بووە بەو داوە[۱]. کاتێکیش لەو ڕووداوە دەکۆڵینەوە دەگەینە ئەوەی، کە (مەزدەك) ڕەوایەتی بە وەها کاریك نەداوە، بەڵکو بەهۆیەك ڕێگری لێکردووە، کەچی لەبەرامبەردا پادشای ساسانی لەپیناو حەزی خۆیدا ئامادە بووە ژنەکەی خۆی بداتە (مەزدەك) تەنیا لەبەر ئەوەی ڕەوایەتی ئەو کارەی پێبدات. لەو بارەوەش بۆ (قوبادی ساسانی) قورس نەبووە، چونکە ئەو ژنەی کە دایکی کوڕەکە واتە (ئەنوشیروان) بوو بەڕەچەڵەك ئێرانی و ساسانی نەبوو، تا پێگەی کۆمەلایەتی و ئاییینی هەبێت، بەڵکو (نەبوندوخت کچی خۆشنوازی خانی هەیاتلە) بوو[۲]، کە پێشتر باوکی لەکاتی مانەوەی لای هەیاتلەکان هینابووی[۳]، بۆیە وەك کەنیزەك لی دەڕوانی. هەربۆیە ئەو ڕووداوە بۆ چەندین مێژوونووس و توێژەر و خۆرهەلاتناس کراوەتە پێوەر، کە (مەزدەك) ڕەوایەتی بەوە داوە هەر پیاویکی مەزدەکی ئازاد بوو لەگەڵ هەر ژنیکی هاوپەیڕەوانیدا کاری سیکسی بکات. لە کاتێکدا ئەم کارە لەگەڵ پەیڕەوانی تردا کاریکی داوێن پیسی وخراپ بوو. هەربۆیە ئەم ئاییینە بەلادەر و تیکدانی باوەڕی مرۆڤەکانی سەر ڕووی زەوی ناسراو لەلایەن پەیڕەوە ئاییینییەکانی تردوە دژایەتیکرا. دیارە ئەوەش بەو جۆرە نەبوو، چونکە لە پەیامەکەی مەزدەکدا ئەوە هاتبوو، کە بۆ یەك پیاو یان ڕەگەزی نێرینە نەبوو، لە ژنێك زیاتر بهینێت و ژنەکەشی تەلاق بدات، چونکە ئەوە هۆکارە شێواندنی شیرازەی خێزان و ئازاردانی ژنی یەکەم بوو بەهۆی ژنی دووەمەوە[٤]. ئەمەو بەبۆچوونی (ئەبولمعالی موحەمەد کوڕی حوسێن ئەلعلوی) بۆچوونی وابووە، کە (مەزدەك) کەسایەتییەکی ئاییینی بووەو داوای پاراستنی ڕەوشت و کەرامەتی مرۆڤی کردووە، نەوەك بەپێچەوانەی هەندێك داوای بەدڕەوشتی کردبێت. هەروەها داوای یەکسانی کردووەو دژی ستەمکاری وەستاوە، نەوەك ستەم بۆ تۆێژیکی کۆمەڵگا دروست بکات[۵]. ئەمەش ڕای چەندین مێژوونووس و خۆرهەلاتناسە[٦]. تەنانەت (مری بویس)ی خۆرهەلاتناسی بەرێتانی بانگەشەکردنی بۆ ئازادی ڕەگەزی مێینەو تا ئەوەی کچ یان ژن ئازادە شوو بە چەند

(۱) البیرونی: س.پ، ل۳۱۱.

(۲) خیال امروهوی: س.پ، ل۹۸.

(۳) الدینوری: س.پ، ل۱۱۵، مسکویه: س.پ، ۱۲٤/۱، خیال امروهوی: ه.س، لل۹۷-۹۸.

(٤) اصفهانی: زبده النصره، تحقیق: هوتسما، الطبعة الاولی، لیدن، هولندا، ۱۸۸۹م، ص۸۰، فضل الله العمري: جامع التواریخ، چاپ اول، چاپ چاپ مدرسی و دانش پژوه-تهران، (۱۹٦۰م)، ص۱۵۲.

(٥) ابوالمعالي محمد بن الحسین العلوي: بیان الادیان-شرح ادیان و مذاهب جاهلي و اسلام، ترجمه: هاشم رضي، چاپ اول، انتشارات مطبوعاتي مطبوعاتي فراهاني-تهران، (۱۳۱۲ه.ش)، ص٤۷.

(٦) قدیانی: تاریخ ادیان، ص۱۸۷، کلاوس شیپمان: مبانی تاریخ ساسانی، ترجمه: کیکاوس جیهانداری، چاپ اول، نشر و پژوهش فرزان روز-تهران، (۱۳۸٤ه.ش)، صص(٦۲-٥٤)، بویس: س.پ، ل۱٥۹.

پیاو بکات، لەوەوە سەرچاوەی گرتبوو، کە دەست بەسەراگرتنی ڕەگەزی مێینە لەلایەن دەسەلاتداران و خاوەن مولك و بازرگانەکانەوە، لاوەکانی لە پرۆسەی هاوسەرگیری دابڕی بوو. ئەمەو جگە لەوەی بەهۆی دەست بەسەراگرتنی داهات و سامانی ولاّت لەلایەن ئەو توێژانەوە بە تەواوی توێژەی هەژاران و لەنیو ئەوانیشدا لاوەکانی لە ژیانی ئاسایی پرۆسەی هاوسەرگیری بەدوورگرتبوو، بۆیە دەبوو (مەزدەك) بە پەیام و بانگەشەیەکی ئایینی سنوور بۆ ئەو ستەمە کۆمەلاّیەتی و داراییە دابنێت[١]. ئەمەو جگە لەوەی کاتێك (مەزدەك) دارایی و سامانی کردە مولکی گشتی و ئافرەتی ئازاد کرد و بە مولکی گشتی دانا، لەسەر ئەو باوەڕە بوو، کە خودا هەموو بەخشندەییەکانی بۆ بەندەکانی فەراهەم کردووە، بۆیە ئەوەش مولکی هەمووانە بەبی جیاوازی، نەوەك لادان بێت لە باوەڕ و پەیامی ئایینی[٢].

لەلایەکی دیکەوە ئەو بانگەشەیە لەوەوە سەرچاوەی گرتبوو، کە وەك چۆن پیاویکی مەزدەکی بۆی هەبوو چەند ژنیکی هەبێت، ئاوەها ژنی مەزدەکیش بۆی هەبوو چەند پیاویکی هەبێت. ئامانج لەو بانگەشەیەش ئەوە نەبوو، کە ڕەگەزی مێینە چەند پیاویکی هەبێت، بەڵکو مەبەست لەوە بوو، تا پیاوی مەزدەکی لە دیاردەی فرە ژنی دووربکەوێتەوە، نەوەك بیر لە فرە ژنی بکاتەوە[٣]. دیارە ئەوەش دوای پشتبەستن بەو واقیعەی، کە هیچ پیاوێك نەی دوویست ژنەکەی جگە لە خودی خۆی بچێتە لای هیچ پیاوێك و مێردی تری هەبێت، بەلاّم سەبارەت بە باوەڕی ئایینی مەزدەك ئەوە بوو، کە لەسەر هەر باوەڕداریکی مەزدەکی پێویست بوو، باوەڕ بە هەردوو هێزی ڕووناکی و تاریکی بهێنێت[٤]، بۆیە پێدەچێت بەهەڵە ڕاڤە بۆ ئەو بانگەشەیەی کرابێت، چونکە لە کۆمەڵگایەکی وەك ساسانی، کە زۆرینەی کۆمەڵگا خێڵەکی و گوندنشین بوون، چۆن دەبێت تاك و خێزانی ئەو سەردەمە بەوە ڕازی بووبن، کە دایکان و خوشکانیان ببێتە مولکی گشتی، بۆیە یان تێگەیشتنی خەڵکانی سەردەمەکە بووە، کە تینووی ڕەگەزی مێنییە بوون، یان ڕاڤەی ئەوانە بووە، کە وویستوویانە لە (مەزدەك) و پەیامەکەی بدەن[٥]، بەو شێوەیە لێکدرایەوە و بلاّوبوویەوە.

بەدەر لەو دوو بانگەشەیەش (مەزدەك) بانگەشەی بۆ ئەوە کرد، کە (حەوت) ئاسمان هەیە و خودای گەورە، کە خودای ڕووناکییە لە ئاسمانی حەوتەمە[٦]و لەو بەرزاییەوە ئاگاداری ئەرك و کارەکانی بوونەوەر و زەوی و مرۆڤ و ئاژەڵ و ڕووەکەکانە، لەهەمانکاتدا خاوەنی (چوار) خەسڵەتی گەورەییە، کە (جیاکردنەوەی

(١) : زردشتیان، ص١٥٩.

(٢) عبدالقادر صالح: العقائد و الادیان، الطبعة الثانیة، دار المعرفة–بیروت، (٢٠٠٦م)، صص٢٥٥–٢٥٦.

(٣) العلوي: س.پ، ل٤٧.

(٤) بویس: س.پ، ل١٥٩.

(٥) مهرداد بهار: ادیان اسیایی، چاپ اول، چاپ مهدی–نشر چشمه، تهران، (١٣٧٥هـ.ش)، صص٩٤–٩٥.

(٦) أبن الندیم: س.پ، ل٣٣٠، الشهرستانی: س. پ، ٨٧/٢.

ڕەگەزەکان و بیرکردنەوە و تیگەیشتن و خۆشی)یە[١]. ئەم خەسڵەتانەش تەنیا تایبەت بوون بە خودای ڕووناکی و بە دوور بوون لە هێزی تاریکی، کە وەك نەیاریکی سەرسەختی خودای ڕووناکی لە ململانێدا بوو[٢]. هەورەها بانگەشەی بۆ ئەوە کرد، کە سەربڕینی ئاژەڵ و گۆشت خواردن و خوین ڕشتنی بە (سی) ڕەوشتی هێزی تاریکی دادەنران و دەبوا باوەڕداری مەزدەکی خۆیانی لێ بەدوور بگرن. ئەمەو داوای لە پەیڕەوانی کرد، کە خۆیان لە دەروونی خراپ دووربخەنەوە و گوێڕایەڵی حەز و ئارەزووەکانیان نەبن[٣]. بۆ بەجێگەیاندنی ئەو ئەرکانەشیان داوای لێکردبوون، کە هێز بەکارنەهینن و دوور لە ململانی و تۆڵە سەندنەوە کاروبارە ئایینیەکانیان جێبەجێ بکەن. ئەمەو لەسەر هەر پەیڕەویکیشی پێویست بوو خۆی لە تووندوتیژی و خوێنڕیژی و ئازاردانی دەروونی مرۆڤ دوور بخاتەوە. ئەمەو داواکاری ئەوەش بوو، کە مرۆڤ کاری باش ئەنجام بدات و خۆی دوورە پەریز و گۆشەگیرنەکات و میواندۆست بێت و ڕێز لە میوانەکانیشی بگرێت[٤]. هەموو ئەوانەش لە بنەماو داواو خەسڵەتە باشەکانی هەر ئایین و باوەڕیکی ئایینی بوون، بۆیە بەهەموو ئەو پێوەرانە هەڵەیە تۆمەتی بانگەشەکردن بۆ داوێن پیسی و بەهەدەردانی مالّی خەڵکی بدەینە پاڵ ئەو ئایینە.

ئایینی مەزدەکی و پەیڕەوانی لەسەردەمی عەباسی یەکەمدا

لەگەڵ ئەوەی عەباسییەکان لەهەمان نەتەوەو هۆزی بنەماڵەی ئومەوییەکان بوون، بەڵام بە گواستنەوەی دەسەڵات بۆ عەباسییەکان، زەمینەی بەشداری سیاسی بۆ نەتەوە ناعەرەبەکان لەوانەش ئێرانییەکان ڕەخساند[٥]. ڕەخساند[٥]. ئەوەش بەهۆی ئەوەی، کە پێشتر ئومەوییەکان پۆستە باڵاکانی دەوڵەتیان لەسەر بنەماڵەی خۆیان و هۆز و تیرە و بنەماڵە عەرەبییەکانی نزیك بەخۆیان سنووردار کردبوو[٦]، بەڵام عەباسییەکان پێچەوانەی ئەوە کاریان کرد و پشتیان بە نەتەوە ناعەرەبەکان، لەوانەش ئێرانییەکان بەست. ئەوەش هۆکاری زیندووبوونەوەو

---

(١) لاهوری: س.پ، ل٢٨.

(٢) أبن الندیم: س.پ، ل٣٢٩-٣٣٠، نفیسی: س. پ، ل١٤٦.

(٣) البیرونی: س.پ، ل٢٠٩، أصفهاني: س.پ، ل٨٠، أبن فصل الله العمري: س.پ، ص١٥٢، کریستنسن: س.پ، ل٨٧، خیال امروهوی: س.پ، لل(٦٠-٦٢)، ابوعوض: س.پ، ل٦٢، بویس: س.پ، ص١٥٩.

(٤) أصفهاني: س.پ، ل٨٠، أبن فصل الله العمري: س.پ، ص١٥٢، الحفني: س.پ، ص٥٩٩.

(٥) توین بی: س.پ، ل٤٦٨، أ. ج. اربری و دیگران: تاریخ اسلام، ترجمه: احمد ارام، چاپ چهارم، چاپخانه سپهر-تهران، (١٣٨١ه.ش)، ص١٦٣، انتونی بلك: تاریخ اندیشه سیاسی اسلام از عصر پیامبر تا امروز، چاپ دوم، أنتشارات اطلاعات-تهران، (١٣٨٦هـ.ش)، ص٣٢، د. عبدالغني ایروانی زاده و د. نصرالله شاملي: الادب العربي و الایرانیون من بدایة الفتح الاسلامي الی سقوط بغداد، الطبعة الاولی، نشر ذره-طهران، (١٣٨٦هـ.ش)، ص١١.

(٦) ابن اسفندیار: تاریخ طبرستان، به تصحیح: عباس اقبال، چاپ اول، تهران، ایران، ١٣٢٠ه.ش، (٢٤٢/١، ٢٦٦)، صالح احمد العلي: دراسات في الادارة في العهود العباسیة، الطبعة الاولی، مطبعة المجمع العلمي العراقي-بغداد، (١٩٨٩م)، ص١٢١، محمد خضري بك: الدولة الاموية، اعتنی به: د.درویش جویدي، الطبعة الاولی، المکتبة العصریة-صیدا، (٢٠٠٣م)، ص٣٨٥، د. غلام حسین صدیقي: الحرکات الدینیة المعارضة للاسلام في ایران في القرنین الثاني و الثالث الهجریین، ترجمة: د. مازن اسماعیل النعیمي، الطبعة الاولی، دار الزمان للطباعةو النشروالتوزیع-دمشق، (٢٠١٠م)، ص١٠، د.حسن ابراهیم حسن: س.پ، ٢٧٨/١.

سەرلەنوی هەستانەوەی ئایین و کەلتوور و ئەدەبی ئێرانی بوو بەسەر دەوڵەتی نوێوە. یەکێك لەو ئاییناندی بۆ جارێکی تر بوونی خۆی سەلماندەوە (ئایینی مەزدەکی) بوو. شوێنەواری ئەو ئایینەش بەسەر چەندین جولانەوەو بزووتنەوەوە بوو، کە بە دژی دەوڵەت وەستان. هۆکارەکانی ئەو شوێنەوارانەش چەند لایەنە بوو. لەلایەك هێزی ئایینەکە بوو، کە لەسەردەمی خۆیداو بۆ ماوەیەك بووە ئایدۆلۆجیای ئیمپراتۆرێتی ساسانی و بەهۆی ئەوەشەوە زەمنیەی بەهێزبوون و بلاوبوونەوەی بۆ ڕەخسا[١]. بە ئاستێك تا سەدەی چوارەمی کۆچی بەرامبەر دەیەمی زایینی پەیڕەوانی مەزدەکی لە هەرێمەکانی ئەودیوی ڕووبار لە (سەغد و سەمەرقەند)، تا دەگاتە (خۆراسان، ئیسفەهان، چیا، ئەهواز، ئازەربایجان، ولاتی دەیلەم) مابوون[٢]. هەروەها لە بانەکانی ناوەڕاستی ئێران و لاپاڵ چیاکانی خۆرئاواو باکووری خۆرئاوای ئێران بەئاستیکی بەرچاو مابوون[٣]. بەپێی تۆمارێکی (ئەلئوستوخری/ ٣٤٠ك-٩٥١ز)ش وەك گەشتیاریکی سەدەی چوارەمی کۆچی بەرامبەر بە دەیەمی زایینی چەند گوند و شارۆچکە و شارێکی ڕێڕەوی گەشتەکەی لەسەر باوەڕی کۆنی ئێرانی و لەوانەش مەزدەکی بوون[٤]. ئەمەو جگە لەوەی لە خاکی عێراقیشدا پەیڕەوانی مەزدەکی لەپاڵ پەیڕەوانی (جوو، مەسیحی، زەردەشتی، مانی) بوونیان هەبوو، چونکە هەموو پەیڕەوی ئەو ئایینانە بە هاتنی ئاییئی ئیسلام نەچوونە سەر باوەڕی ئاییئی نوی و نەبوونە موسڵمان، بەڵکو لەسەر باوەڕە کۆنەکەیان مانەوە[٥]. هەروەها شاری (ڕاوەند)یش لە نزیك شاری ئیسفەهان مەڵبەندی پەیڕەوانی مەزدەکی بوو، کە دواتر و لەسەردەمی عەباسی یەکەم وەك بزووتنەوەیەکی نوی بەناوی شارەکەوە دەرکەوت. بەپێی تۆمارێکی میژوویش ئەوان لەسەردەمی (ئەبوجەعفەری مەنسوور)دا خەڵکانی بەرباد و داوێن پیس بوون[٦]. ئەگەرچی بەشێك لە میژوونووسان و ئایيناسان، ڕاوەندییەکانیان بە کۆمەڵێکی ئیسلامی و لقێکی کەیسانییە داناوە[٧]، بەڵام ئەوەش لەوەوە سەرچاوەی گرتبوو، کە ئەوان بۆ گەیشتن بە مەرامەکانی خۆیان لە سەرەتادا هۆگریان بۆ بنەماڵەی (عەلی

(١) ابوالحسن الملطي: **س.پ**، ل٩١، ابن النديم: **س.پ**، لل٤٠٦-٤٠٧، مسكويه: **س.پ**، ١٢٤/١، البيروني: **س.پ**، ل٣١١، الشهرستاني: **س.پ**، ٢٧٥/٢، ابن الاثير: **س.پ**، **٣١٧/١، مستوفى القزوينى: س.پ، ل١١٥، كريستنسن: س.پ، ل٣٣١، دياكونوف: تاريخ ايران باستان، ترجمه: روحى ارباب، چاپ اول، نشر بنگاه و ترجمه و نشر كتاب-تهران، (١٣٢٦ه.ش)، ص٤٤٣.**

(٢) الاصطخري: **س.پ**، ل٩٨، أبن النديم: **س.پ**، ٤٠٦/٩-٤٠٧، المسعودي: **س.پ**، ٢٧٩/٣، مسكويه، **س.پ**، ١٧٦/٤، الشهرستانى: **س.پ**، ٢٧٧/٢-٢٧٨، الطوسي: **س.پ**، لل٢٦١-٢٦٢، دياكونوف: **س.پ**، ل٤٤٣، د. صلاح مهدي الزبيدي: دراسات في الشعر العباسي، الطبعة الاولى، الاكاديميون للنشر و التوزيع-عمان، (٢٠٠٤م)، ص٢٧.

(٣) المسعودي: **س.پ**، ٢٧٩/٣، **سعيد نفيسى: بابك خرم دين، چاپ دوم، چاپخانه مهدى-تهران، (١٣٨٨ه.ش)، ص١٩.**

(٤) الاصطخري: **س.پ**، ل٩٨.

(٥) احمد امين: س.پ، لل(٨٤، ١١٢)، فيليس كوزين: امپراطوري اسلامي، ترجمه: مهدى حقيقت خواه، چاپ اول، چاپ شمشاد-أنتشارات ققنوس-تهران، (١٣٨٦ه.ش)، ص٥٨.

(٦) مسكويه: **س.پ**، ٣٧٢/٣.

(٧) النوبختي: فرقة الشيعة، الطبعة الاولى، دار الاضواء للطباعة و النشر و التوزيع-القاهرة، (١٩٨٤م)، صص(٣٣، ٤٧)، الاسفرايني: **س.پ**، ٣٢/١، الرازي: **س.پ**، ص٧٩.

کورِی ئەبی تالیب/ڕ.خ) نیشانداو پشتیوانیان لە بنەماڵەی عەباسییەکان کرد دژ بە بنەماڵەی ئومەوی بۆ گەیشتن بە دەسەلآت. ئەمەو وەك لایەنگرانی (ئەبوموسلمی خۆراسانی)و نەیاری سیاسی و ئاییِنی لێیانی ڕِوانی و بەتۆمەتی زەندەقە تۆمەتبارکران، تا ئەوەی نزیك بە (٢٠٠) کەسایەتییان لێ زیندانیکرا[١]. بەپێ چەند تۆمارێکی میژوویش پەیرِەوانی ئەبوموسلم مەزدەکی بوون[٢]. واتە کوشتنی ئەو کەسایەتییەیان بۆ مەرامی تایبەتی خۆیان بەکارهینا. تەنانەت بەشێکی ڕِاپەڕِین و شۆڕِشەکانی سەردەمی عەباسی یەکەمیش بنەماو ڕِینماییەکانی مەزدەکیان بەرزکردەوەو پەیرِەوان و هەوادارانی ئەو ئاییِنە لە دەوری کۆبوونەوە، چونکە لەگەڵ ئەوەی ژیانی بەشێکی کۆمەلآنی خەڵك گۆڕِاو ڕِوویان لە ڕِابواردن و خۆشییەکانی ژیانیان کرد[٣]، بەلآم بەشێکی تری کۆمەڵگا هەژار و کەمدەست بوون ودەوڵەتی نوێ نەیتوانی چارەسەری کێشەی هەژاری زۆرینەی کۆمەلآنی خەڵك بە گشتی و مەواڵییەکان بەتایبەتی بکات، وە پەیرِەوان و هەوادارانی مەزدەکیش بە زۆری لە تویژی هەژار و زەحمەتکیشان بوو[٤]. بەم پێیەش ململانێی چینایەتی هۆکاریکی تر بوو هێزی بەبەر ئەم ئاییِنە دایەوە. ئەمەو جگە لەوەی بە گەیشتنی بنەماڵەی عەباسییەکان بۆ دەسەلآت شتیکی وەهایان لە بارودۆخە خەڵکەکە و لەنیویشاندا مەواڵییەکان نەگۆڕِی، کە هیوای ڕِزگاربوونیان لە نادادپەروەری ئومەوییەکان و ئەو جیاوازییەی لەنێوان پێکهاتەی عەرەب و ناعەرەبەکاندا دەیانکرد، بۆیە پشتیوانیان لەبزووتنەوەی عەباسییەکان کرد. ئەوەش بەئومیدی گەڕِانەوەی سەروەرییەکانی ڕِابردوویان بەهۆی ئەو پشتیوانییەوە[٥]، چونکە لە سەردەمی ئومەوییەکاندا عەرەبە موسڵمانەکان لەسەر حیسابی مەواڵییەکان بوونە خاوەن زەوی و مووڵکی تایبەت[٦]. وەك ئەوەی زۆربەی عەرەبەکانی خۆراسان، کە لە کۆچەرانی شاری بەسرِە بەسرِە و دەوروبەری بوون، بەهۆی مەواڵییەکانی ئەو هەرێمەوە پێگەیشتن[٧]، بەلآم بە گەیشتنی عەباسییەکان

---

(١) د. حسن أبراهيم حسن: **س.پ**، ٢/٨٨-٨٩.

(٢) أبن النديم: **س.پ**، ٩/٤٠٨، الشهرستاني: **س.پ**، (٢/٢٧٥-٢٧٧).

(٣) د. عصام عبدالرؤوف الفقي: دراسات في التاريخ الدولة العباسية، الطبعة الاولى، دار الفكر العربي للطبع و النشر-القاهرة، (٢٠٠٠م)، ص٤١،ایروانی زادة و شاملي: **س.پ**، ل٢٧.

(٤) الدوري: **س.پ**، ل٧٥.

(٥) **احمد امين: س.پ، صص١٦٤-١٦٥، كوزين: س.پ، لل٥٤-٥٥، د.حسين مفتخرى: خوارج در ايران تا اواخر قرن سوم هجرى، چاپ اول، نشر باز-تهران، (١٣٨٦ه.ش)، ص١٣٧**، محمد بن مسفر الزهراني: نظام الوزارة في الدولة العباسية-العهدان البويهي و السلجوقي، الطبعة الثالثة، مؤسسة الرسالة-بيروت، (١٩٨٦م)، ص١٤، علي عبدالرحمن العمرو: أثر الفرس السياسي في العصر العباسي الاول، الطبعة الخامسة، بلا، (١٩٩٣م)، ص٣٠٧، د. محمد سهيل طقوش: تاريخ الدولة العباسية، الطبعة الثالثة، دار النفائس للطباعة و النشر و التوزيع-بيروت، (٢٠٠١م)، ص٩.

(٦) **نچكينا و ديگران: س.پ**، ١/٢٠٦، كوزين: **س.پ**، لل٦٠-٦١، الفقي: **س.پ**، ل١٥، د. عبدالعزيز الدوري: مقدمة في تاريخ صدر الاسلام، الاسلام، الطبعة الاولى، مركز دراسات الوحدة العربية-بيروت، (٢٠٠٥م)، ص٧٥، علبي: **س.پ**، ل١١٣، مفتخرى: **س.پ**، ل١٥١.

(٧) أبن أعثم الكوفي: كتاب الفتوح، الطبعة الاولى، مطبعة مجلس دائرة المعارف الاسلامية-حيدر اباد-دكن، (١٩٦٩م)، ١/٢٠-٢١، احمد علبي: العهد السري للدعوة العباسية أو من الامويين الى العباسيين، الطبعة الاولى، دار الفارابي-بيروت، (١٩٨٨م)، ص١١٣.

بەدەسەلآت بیوەفاییان بەرامبەر بە مەوالییەکان و لەنێونیشاندا بە فارسەکان کرد، کە پێشتر بەڵێنی پشتیوانی و گێرانەوەی مافە زەوتکراوەکانیان پێدابوون. ئەوەش لەبەرامبەر ئەو پشتیوانی و هاوکارییەی مەوالییەکان و لەنیویشاندا فارس و کوردەکان بۆ سەرکەوتنی بانگەوازەکە[١]. دیارە ئەوان هەوڵیاندا خەسڵەتی ئیسلامی و دوور لە دەرماگیری عەرەبی بە دەوڵەتی عەباسی ببەخشن، بەڵآم سەرکەتوو نەبوون، بۆیە دەستیان دایە ڕاپەڕین[٢].

لەلایەکی دیکەوە نابێت ئەوەش لەبەرچاو نەگرین، کە بەهۆی گواستنەوەی دەسەلآت لە ئومەوییەکانەوە بۆ عەباسییەکان، سەرجەم گەنجینەی دەوڵەتی ئومەوی و خەلافەت گواستزایەوە بۆ عەباسییەکان و لەلایەن بنەماڵەی عەباسییەوە دەستی بەسەرداگیرا. بەپێ چەند تۆمارێکی مێژوویش ئەو گەنجینەیە ڕۆڵی خۆی لەبەهێزبوونی پێگەی ئابووری و سیاسی عەباسییەکاندا گێرا. ئەمەو هۆکاری بەرەنگاربوونەوەی نەیارەکانیان بوو لەسەرەتای دەسەلآتیاندا[٣]. هەربۆیە بەو پێگە بەهێزە ئابوورییە و دەسەلآتە سیاسییەی پێی گەیشتن، تێکەلآو تێکەلآو بە فەرهەنگ و کەلتوور و داب و نەرێت و ڕێ و ڕەسمی ئایینی و کۆمەلآیەتی جیاوازبوون. ئەوەش بۆ ئەوان قورس بوو بەو هەموو دەسەلآتەوە، دۆستەکانی دوێنیان بکەنە هاوبەشی دەسەلآت و دارایی ولآت، بۆیە پشتیان تێکردن و بێوەفاییان لەگەڵ کردن[٤]، بەلآم بەو پێیەی بەشێکی گرنگی سووپای عەباسییەکان لە پێکهاتەی فارس و ئێرانییەکان بوو[٥]، بۆیە ئەوەش پەرچەکرداری ئەوانی بەرامبەر دەوڵەت ئاسانکرد. بەتایبەت بەتایبەت دوای کۆژرانی (ئەبوموسلمی خۆراسانی) لەلایەن (ئەبوجەعفەری مەنسوور) لەساڵی (١٣٧ك/٧٥٤ز)دا[٦]. کاتێك کوژرانی ئەویان قۆستەوە، تا بێنە مەیدان و ڕق و کینەی خۆیان لە دەوڵەت بکەنەوە. ئەوەش بەهۆی ئەوەی (ئەبومسلیم) لەتێڕوانینی ئەوان و کۆمەڵگای عەباسیدا بە خاوەنی دەوڵەتەکە و سەرکەوتن و دامەزراندنی ناسرابوو[٧]. هەربۆیە کوشتنی ئەو کەسایەتییەیان بۆ بەرژەوەندی و زیندووکردنەوەی

(١) السيوطي: تاريخ الخلفاء، تحقيق: محمد محي الدين، الطبعة الاولى، القاهرة، (١٩٥٢م)، ص٢٥٨، **توين بى: س.پ، ل٤٧٢، نچكينا و ديگران: س.پ، ٢٠٧/١،** حسين قاسم العزيز: البابكية، الطبعة الأولى، دار النهضة، بغداد، (١٩٦٦م)، ص٩٤.

2. Quoted in Philip K Hitti; History of the Arads 10th ed, New York, (1970A.C), P58.

(٣) الثعالبي: ثمار القلوب، تحقيق: محمد أبوالفصل أبراهيم، الطبعة الاولى، القاهرة، (١٩٦٥م)، ص١٩٤، الذهبي: سير اعلام النبلاء، تحقيق: حسن الاسد، الطبعة الاولى، بيروت، (١٩٨٢م)، ص٧٩.

(٤) الزبيدي: **س.پ**، ل٤١.

(٥) د. نزار محمد قادر النعيمي: الجيش و تاثيراته في سياسة الدولة الاسلامية منذ تاسيسها و حتى سقوط بغداد (١-٦٥٦هـ/٦٢٢-١٢٥٨م)، الطبعة الاولى، دار المتنبي للنشر و التوزيع-أربد، (٢٠٠٥م)، صص١٥٦-١٥٧.

(٦) أبن قتيبه: الأمامة والسياسة، الطبعة الأولى، مطبعة القاهرة-القاهرة، (١٩٠٤م)، ٢/١١١-١١٢، الطبري: **س.پ**، ٤/٤١٤-٤١٥، أبن الاثير: الاثير: **س.پ**، ١٠٧/٥، أبن كثير: البداية و النهاية في التاريخ، تحقيق و توثيق: صدقي جميل العطار، الطبعة الاولى، دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع-بيروت، (٢٠٠٨م)، (٦/٢٧-٢٨، ٣٤).

(٧) أبن قتيبه: **س.پ**، ل١٥٦، الطبري: **س.پ**، ٤/٤١٤-٤١٥، أبن كثير: **س.پ**، ٦/٢٩-٣٠.

زیندووکردنەوەی ئاییینی خۆیان قۆستەوە، تا جارێکی دی سەروەرییەکانی خۆیانی تێدا ببیننەوە[١]. ئەوەشی کارئاسانی بۆ ئەو لایەنە کرد کۆبونەوەی پەیرەوانی مەزدەکی بوو لە یەك گوند یان گەڕەکی شاریك وەك سەرجەم ئایین و ئاییینزاکانی تر[٢]. ئەوەش هۆکار بوو بۆ ئەوەی لەکاتی سەرهەڵدانی هەر بزووتنەوە و جولانەو ڕاپەڕین و شۆڕشێك ئاگادارین و لەسەر بنەمای باوەڕ و قەناعەت و هەڵوێستی سیاسی پەیوەندی پێوەبکەن و بەشداری یان پشتیوانی لێبکەن.

پرۆسەی وەرگێڕانیش ئەو زەمینەیەی ڕەخساند، کە ئەوان بخزینێتە نێو دەزگاو دامەزراوەکانی دەوڵەت و خودی کۆمەڵگای عەباسی. ئەوەش بەهۆی ئەوەی زمانی فەرمی دەوڵەت عەرەبی و سنووری دەوڵەتیش ناوچەیەکی تەواو بەرفراوان، بۆیە فارس و ئێرانییەکان بە وەرگێڕانی بەرهەم و شاکارە ئاییینی و ئەدەبی و فەلسەفییەکانیان وویستیان میژوو و هێز و باوەڕی پێشینەی خۆیان بە کۆمەڵگای نوێی عەباسی بناسینن[٣]. یەکێك لەوکارانەی وەرگێڕانیش هەوڵەکەی (روزبە کوڕی داذویە/١٠٦-١٤٢ك/٧٢٤-٧٥٨ز)ناسراو بە (ئیبنولموقەفەع) بوو لە وەرگێڕانی کتێبی (زەند)ی (مەزدەك کوڕی بامداد) بۆ سەر زمانی عەرەبی[٤]. دیارە (ئیبنولموقەفەع) ئەگەرچی بەر لەوەی باوەڕ بە ئاییینی ئیسلام بهێنێت یەکێك بوو لە باوەڕدارانی ئاییینی مانی[٥]، بەلام وویستی بەو کارەی گەورەیی ئاییینەکانی ولاتەکەی و میژوو و کەلتوورەکەی بە کۆمەڵگای عەرەبی و عەباسی بناسێنێت[٦]. لەلایەکی دیکەوە (ئابان کوڕی عەبدولحەمیدی لاحقی) یەکێکی تر لەوانەی بانگەشەی بۆ بۆ پەیامەکانی مەزدەك دەکرد و بۆ کۆمەڵانی خەڵکی دەگواستەوە، تا ئەوەی ڕەنگدانەوەی لەسەر هۆنراوەکانیشی هەبوو[٧]. ئەمەو هەوڵی بەرمەکییەکانیش لە سەردەمی خەلیفە (هارون ئەلڕەشید) لە

(١) د. فاروق عمر فوزي: الخلافة العباسية، ٦٤/١، د. محمد سهيل طقوش: التاريخ الاسلامي الوجيز، الطبعة الخامسة، دار النفائس-بيروت، (٢٠١١م)، ص١٥٣.

(٢) الفقي: **س.پ**، ل١٤٧.

(٣) ايروانى زاده و شاملى: **س.پ**، ل١٦.

(٤) أبن النديم: **س.پ**، ١٣٢/٣، احمد امين: ضحى الاسلام، قدم له و علق عليه، احمد السيد و سيد احمد علي، الطبعة الاولى، المكتبة التوفيقية-القاهرة، (بلا)، ٩٤/١-٩٥، ابوعوض: **س.پ**، ل٦٣، الدوري: **س.پ**، ل٨٤، د. حسن جعفر نورالدين: شعر التمرد في الاعصر العباسية، الطبعة الاولى، رشاد برس للطباعة و النشر-بيروت، (٢٠٠٣م)، ص١٠٨، **فريدون اسلام نيا: نگاهى به تاريخ ايران بعد از اسلام، چاپ اول، مؤسسه أنتشارت حسينى أصل-تهران، (١٣٨٣ه.ش)، ص١١.**

(٥) زرين كوب: تاريخ مردم ايران، ٧٥/٢، محمد راجي حسن كناس: مفردات من الحضارة الاسلامية، قدم له: د. أحمد الطحان، الطبعة الاولى، دار دار المعرفة للطباعة و النشر و التوزيع-بيروت، (٢٠٠٣م)، ص٧٦، د. سالم المعوش: عبدالله بن المقفع-مفكر و قضية، الطبعة الاولى، مؤسسة بحسون للنشر و التوزيع-بيروت، (٢٠٠٤م)، صص(١٤-١٥، ٣١-٣٢)، ايروانى زاده و شاملي: **س.پ**، ل١٧٣.

(٦) احمد تفضلي: **تاريخ ادبيات ايران پيش از اسلام، به كوشش: ژاله اموزگار، چاپ پنجم، انتشارات سخن-تهران، (١٣٨٧ه.ش)، صص(١٧٠، ٢٠٩-٢١٠)، احمد امين: فجر الاسلام، ل١٠٨، بلك: س.پ، ل٣٣**، د. محمد سهيل طقوش: التاريخ الاسلامي الوجيز، ص١٥٣.

(٧) أبن النديم: **س.پ**، ١٨٦/٤.

وەرگێڕانی بەرهەمە فارسییەکان بۆ سەر زمانی عەرەبی و هەوڵی (فەزڵی کوڕی یەحیای بەرمەکی) لەهینانی پێشەسازی کاغەز بۆ شاری (بەغداد)، کە بەهۆیەوە نووسین لەسەر پیستە بۆ سەرکاغەز گۆڕاو ئەوەش کاری وەرگێڕان و بلاوکردنەوەی ئاسانتر کرد[١]، تا ئەو بەرهەمانە ئاسانتر و باشتر بگاتە زۆربەی کۆمەڵگای عەباسی. بەو پێیەشی بەرمەکییەکان کاریان لەسەر دابینکردنی ئازادی تەواو لە بواری ئایین و سیاسەت کرد، ئەوە بواری ڕەخساند کۆمەڵانی خەڵك و لایەنگرانیان بە ئازادی تەواو بیربکەنەوە و باوەڕی ئاییینی خۆیان و ڕێ و ڕەسمەکانی پیادە بکەن[٢]. یەکێك لەو بوارانەشی کاریان لەسەر کرد زیندووکردنەوەی میژوو و فەرهەنگ و کەلتوورو ئایینە کۆنەکانی ئێران و لەوانەش ئاییینی مەزدەکی بوو. لەم بارەوە (ئەلئسمەعی) لەدیڕە هۆنراوەیەکدا ووتوویەتی:

''أذا ذكر الشرك في مجلس.....أضاءت وجوه بني برمك

وأن تليَت عندهم ايات.....أتوه باحاديث عن مزدك''[٣]

هەموو ئەوانەش کاریگەری خۆیان لەسەر ئەدەبی عەرەبی و ئیسلامی دانا. بەتایبەت ئەو بەرهەمە ئەدەبی و سیاسیانەی باسیان لە میژووی پادشا و دەسەلاتدارانی ئێرانی لەوانەش ساسانییەکان دەکرد. بەهۆی ئەوەشەوە خەلیفە و بەرپرسە بالاکانی دەوڵەت لە میژووی کۆنی ئێران و سەردەمی دەسەلاتداری ساسانییەکان بی ئاگا نەبوون[٤]. هۆکاری ئەوەش دیار بوو، بەوەی فارسەکان و بیروباوەڕەکانی ئێرانی کۆن، کاریگەری خۆیان لەسەردەمی عەباسی یەکەم و دەوڵەتەکە هەبوو[٥].

خەلیفە (مائمون)ی عەباسیش لە دیارترین خەلیفەکانی عەباسی بوو، کە بە فەرهەنگ و کەلتوور و میژووی سیاسی و ئاییینی فارس و ئێرانییەکان سەرسام بوو. هەربۆیە بە گەیشتنی بۆ خەلافەت سەرباری هەوڵەکانی بۆ بزووتنەوەی وەرگێڕان، ئازادی عەقڵ و بیری چڕکردەوە[٦]. ئەو ئازادییەش هۆکاری دەرکەوتنی دەرکەوتنی چەندین بیری نوێ و دەرکەوتنەوەی ئەو ئاییینانە بوو، کە لە دەوڵەتی خەلافەتی عەباسیدا پەراوێزخرابوون، لەوانەش ئاییینی مەزدەکی. ئەو ئاییینەش لە بزووتنەوەی خوڕەمییەکاندا خۆی بینییەوە[٧]. ناوی ناوی (خوڕەم)یش لەناوی خێزانی (مەزدەك) بەناوی (خوڕەمە کچی پاتك) وەرگێرا، کە دوای میردەکەی

(١) د. محمد سهيل طقوش: **س.پ**، ص١٥٩، الزبيدي: **س.پ**، ل٥٢.

(٢) احمد امين: ضحى الاسلام، ٢٠٩/١.

(٣) أبن قتيبه: المعارف، الطبعة الاولى، القاهرة، (١٣٥٣هـ)، ص١٤٨.

(٤) د. يوسف العش: تاريخ عصر الخلافة العباسية، راجعه و صححه: محمد أبوالفرج العش، الطبعة الثانية، دار الفكر–دمشق، (٢٠٠٣م)، صص٢٣٩–٢٤٠، الزبيدي: **س.پ**، ل٤٦.

(٥) حسن جعفر نورالدين: **س.پ**، ل١١١.

(٦) بلك: **س.پ**، ل٤٠.

(٧) أبن النديم: **س.پ**، ٤٠٦/٤، **عبدالحسين زرين كوب: دو قرن سكوت، چاپ اول، أنتشارات سخن–تهران، (١٣٧٨هـ.ش)، ص٢٩٥.**

دریژەی بە بلاوکردنەوەی پەیامەکەیدا[١]، بۆیە پەیڕەوانی دواتر بە (خورەم) ناسران. لەپاڵ ئەم کۆمەڵەیەشدا هەریەك لە کۆمەڵەکانی (موحەمرە–المحمرة)و (موبەیەزە–المبيضة) لە لقەکانی ئاییِنی مەزدەکی بوون، کە لە سەردەمی عەباسی یەکەم وەك هێزیکی نوێ و نەیاری دەوڵەتی خەلافەت لە شێوەی مەزدەکییە نوێیەکاندا دەرکەوتن[٢].

نابێت ئەوەش نادیدە بگرین، کە لەگەڵ ئەوەی کۆمەڵگای عەباسی کۆمەڵگایەکی ئیسلامی بوو، بەڵام لە بوونی ڕابواردن و مەیخانە و یانەی شەوان و عەودالّبوونی کەسانیك بە کارە داوێن پیسی و بەدڕەوشتییەکان دوور نەبوو، بەڵکو چەندین مەیخانە و یانەی شەوانە لە شاری (بەغداد)ی پایتەختی دەوڵەت و شارە گەورەکان بوونی هەبوو. تەنانەت خەلیفە و بەرپرسانی دەوڵەت کۆڕی تایبەتیان بۆ مۆسیقا و سەما و گۆرانی هەبوو[٣]. ئەوەش هۆکاری خۆی لەسەر جیهیشتنی شوێنەواری ئاییِنی مەزدەکی بەسەر کۆمەڵگای عەباسی دروستکردبوو، چونکە پەیامەکە وا بە خەڵکی گەیشتبوو، کە بۆ ڕەگەزی نێرینە هەبوو چەند ژنێك لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە و بۆ وویست و ئارەزووەکانی بەکاریان بهێنێت.

دیارترین شوێنەوارەکانی ئاییِنی مەزدەکی بەسەر دەوڵەتی خەلافەتی عەباسییەوە

سەرەتاکانی دەرکەوتنی شوێنەواری ئەو ئاییِنە بەسەر دەوڵەتەوە لەچەندین ڕاپەڕین و بزووتنەوەیەك بوون، کە هەر پۆلێك لە میژوونووسان باوەڕێکی ئاییِنی دابووە پاڵیان. دەسپێکی ئەو ڕاپەڕین و بزووتنەوەانەش، ڕاپەڕینەکەی (بەهافەرید) بوو،کە بەبۆچوونی (ئیبنولنەدیم) جولاّنەوەو بزووتنەوەیەکی مەزدەکی بوو[٤]، بەڵام بەبۆچوونیکیش هەواداری مانی بووە[٥]. (بەهافەرید کوڕی ماه فەرودین) بوو، کە لەساڵی (١٣٦ك/٧٥٤ز) لەگوندی (خواف)ی نزیك شاری نیشاپووری هەرێمی خۆراسان بۆ دژی ئایدیۆلۆجیای دەوڵەتی خەلافەتی عەباسی دەستی دایە ڕاپەڕین[٦]. (بەها) لە بانگەوازەکەیدا (مەی خواردنەوە و داوێن پیسی و گۆشت خواردنی خواردنی ئاژەڵی مردوو و سەربڕینی ئاژەڵی نەخۆش و ساواو)ی لەسەر پەیڕەوانی قەدەغە کرد) و داواشی لێکردن (کڕنۆش بۆ خۆر ببەن و ڕۆژی حەوت نوێژ بۆ دروستکراوی ئاسمان و زەوی و جیهان و زیندەوەران

(١) الطوسي: **س.پ**، ل٢٣، خيال امروهوى: **س.پ**، لل(١٧–٣٦، ١٠٠–١٠١).

(٢) أبن النديم: **س.پ**، ٤٠٦/٩، البغدادي: **س.پ**، ل٢١٣، البيروني: **س.پ**، ل٣١٢، النرشخى: تاريخ بخارا، بتصحيح: محمد رضوى، **چاپ أول**، تهران، (١٣١٣هـ.ش)، ص٩١، فان فلوتن: السيادة العربية، ترجمة: حسن ابراهيم حسن و الشيخ محمد زكي ابراهيم، الطبعة الاولى، القاهرة، (١٩٣٤م)، صص٩٩–١٠٠، نفيسي: بابك خرم دين، ص١٣، زرين كوب: تاريخ مردم ايران، ٦٨/٢، اسلام نيا: **س.پ**، ل١١، باقرى: **س.پ**، ٥٨٩/١.

(٣) الزبيدي: **س.پ**، لل(٢٢، ٢٥).

(٤) أبن النديم: **س.پ**، ٤٠٧/٩.

(٥) **بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە: (کەیوان ئازاد ئەنوەر: س.پ، ل٣٢٢).**

(٦) البيروني: **س.پ**، ل٣١٣، زرين كوب: تاريخ مردم ايران، ٦١/٢، **برتولد شپولر: تاريخ أيران در قرون نخستين اسلامى، ترجمه: جواد** فلاطورى، فلاطورى، **چاپ أول، بنگاه وترجمه ونشر كتاب–تهران، (١٣٦٩هـ.ش)، ص١٣٨.**

بکەن و باوەڕیان بەرۆژی دوایی و پاداشتی بەهەشت و سزای دۆزەخ هەبێت)[١]. هەموو ئەوانەش بەشێك بوون لە ئەرك و بنەما و باوەڕەکانی ئاییینی مەزدەکی، بەلأم لەگەڵ ئەوەشدا بەشێك لە پەیرەوانی زەردەشتی و مانی و مەزدەك و موسڵمانە نەیارەکانی بنەمالەی عەباسیش پەیوەندییان پێوەکرد و بەشداریان لە ڕاپەڕینەکەدا کرد[٢]. بەوەش مۆرکێکی ئاییینی بە ڕاپەڕینەکەوە دراو ڕووبەڕووی دەوڵەتی خەلافەتی عەباسی و خەلیفە (ئەبوجەعفەری مەنسوور) بوویەوە. ئەوەش لەکاتێکدا بوو، کە (ئەبو موسلم) یەکێك بوو لە گەورە بەرپرسانی دەوڵەت و خەلیفە، بۆیە لەسەری پێویست بوو بەرەو ڕووی بێتەوە. بۆ ئەو مەبەستەش سوپایەکی بە سەرکردایەتی (شەبیی کوڕی واج) نارده سەری، بەلأم سەرکەوتوو نەبوو. دواتر سووپایەکی تری بەسەرکردایەتی (عەبدوللای کوڕی شوعبە) نارده سەری و دوای شەریکی سەخت لەچیای (بادغیس) بەتوندی لە ڕاپەڕینەکەیدا و (بەهافەرید) کوژرا. بەوەش ڕاپەڕینەکە دامرکایەوە[٣].

شوێنەوارێکی تر بەسەر دەوڵەتەوە ڕاپەڕینەکەی (سنباذ) بوو. (سنباذ) ناوی (سپەهبود فەیروز) بوو[٤]، سالّی (١٣٧ك/٧٥٤ز) لە گوندی (ئاهەن)ی سەر بە شاری (نیشاپوور) دەرکەوت[٥]. ئەوەش کاتێك کوشتنی کوشتنی (ئەبومەسلیمی خوڕاسانی) قۆستەوەو بەمەبەستی تۆڵەکردنەوەی دەستی دایە ڕاپەڕین. ئەو بانگەشەیەش بۆ تۆڵەکردنەوەی خوێنی ئەو کەسایەتییە، هۆکاری خۆی هەبوو، تا ئەوڕووداوە بکاتە بیانوو بۆ بەرگرتن لە سیاسەتەکانی خەلیفە (ئەبوجەعفەری مەنسوور). لەو هەوڵەشیدا دانیشتوانی (قوم و ئیسفەهان)[٦]و هەزاران کەس لە هەرێمەکانی خوڕاسان و دەیلەم و تەبەرستان پەیوەندیان پێوەکرد[٧]. دیارە ئەگەرچی هەندێك لە میژوونووسان مۆرکی زەردەشتی[٨]و هەندێکی تر مانەوەیان داوەتە پاڵ ڕاپەڕینەکە[٩]، بەلأم بەشێکی تری میژوونووس و خوڕهەلأتناسانیش بە ڕاپەڕینیکی مەزدەکیان زانیووە[١٠]. ئەمەش بەو مانایەی ئەم ڕاپەڕینە وەك

(١) أبن الندیم: **س.پ**، ٤٠٧/٩، البیروني: **س.پ**، ل٣١٤.

(٢) مشکور: تاریخ، ل١٣١، زرین کوب: تاریخ مردم ایران، ٦١/٢.

(٣) أبن الندیم: **س.پ**، ٤٠٧/٩، البیروني: **س.پ**، ل٣١٥، فاروق عمر فوزی: العباسیون الأوائل، الطبعة الأولی، بیروت، (١٩٧٠م)، ٢٨١/١.

(٤) اسلام نیا: **س.پ**، ل١٣.

(٥) الطبري: **س.پ**، ٤٣٤/٤، المقدسي: **س.پ**، ٨٢/٦.

(٦) الطبري: **س.پ**، ٤٣٤/٤، أبن کثیر: **س.پ**، ٣٤/٦-٣٥.

(٧) ابن الاثیر: **س.پ**، ١١٥/٥-١١٦، فاروق عمر فوزی: العباسیون الأوائل، ٢٨٦/١-٢٨٧، الخلافة العباسیة، الطبعة الاولی، دار الشروق للنشر و التوزیع-عمان، (٢٠٠٣م)، ١٠٦/١.

(٨) أبن طقطقی: کتاب الفخري في الأداب السلطانیة و الدول الاسلامیة، الطبعة الأولی، مطبعة الموسوعات بمصر، القاهرة، (١٣١٧هـ)، ص١٥٤. ص١٥٤.

(٩) **کەیوان ئازاد ئەنوەر: س.پ، لل(٢٧٢-٢٧٣).**

(١٠) المسعودي: **س.پ**، ٢٧٩/٣، زرین کوب: تاریخ مردم ایران، ٦٣/٢، **شپولر: س.پ**، ل١٣٨، العش: **س.پ**، ل٣٤، طقوش: تاریخ الدولة العباسیة، ص٥٤، د. حسن جعفر نورالدین: **س.پ**، ل٢٥٢، د. خالد عزام: العصر العباسي، الطبعة الاولی، دار أسامة للنشر و التوزیع-عمان، (٢٠٠٩م)، ص٧١.

ئەوەی (بەها فەرید) چەندین پێکهاتەی ئایینی و ڕەگەزی تێدا بوو، کە هەموویان نەیاریان بۆ دەوڵەت کۆی کردبوونەوە. بەڵگەش بۆ ئەوە شالاوە یەك لە دوای یەکەکانی سوپای عەباسی بوو بە سەرکردایەتی (عومەری کوڕی عەلا) و (جومهوری کوڕی مراری عەجەلی) لەسەر فرمانی خەلیفە (ئەبوجەعفەری مەنسوور) بۆ بەرەنگاربوونەوەی ڕاپەڕینەکە و شکست پێهێنانی، کە دواجار بە شکستی کۆتایی پێهات[١]، بەڵام (سنباذ) توانی دەربازی بێت بۆ هەرێمی تەبەرستان ڕابکات و لەلایەن فەرمانڕەوای ئەو هەرێمەوە دالّدە بدرێت[٢].

شۆڕەوارێکی تر هەر لە سەردەمی ئەو خەلیفەیەدا بزووتنەوەی ڕاوەندییەکان بوو، کە ساڵی (١٤١ك/٧٥٨ز) لە هەرێمی خۆراسانەوە هەڵایساو دژایەتی دەوڵەتی کرد، بەئامانجی داکۆکی لە باوەڕ و ئایینی خۆیان، بەڵام ئایندەی ئەم بزووتنەوەیەش شکست بوو لەلایەن دەوڵەتەوە[٣].

ڕاپەڕینەکەی (موقەنەعی خۆراسانی)ش هەوڵێکی تر بوو بەسەر دەوڵەتی عەباسییەوە[٤]. ڕاپەڕینەکە لەساڵی (١٦١ك/٧٧٦ز) لە گوندیکی نزیك شاری مەرۆی هەرێمی خۆراسان بە ڕووی دەسەڵاتی خەلیفە مەهدیدا هەڵایسا[٥]و وەك جوڵانەوەیەکی مەزدەکی ناسرا، چونکە پەیام و بنەما و داواکانی ئایینەکەی جێبەجێکرد[٦]. دیارە ئەگەرچی (موقەنەع) یەکێك بوو لە هاوڕی نزیکەکانی (ئەبو موسلم)و بۆ تۆڵەکردنەوەی تۆڵەکردنەوەی خوینی (ئەبو موسلم) هاتە مەیدان و دەستی دایە ڕاپەڕین، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چەندین لە پەیڕەوانی مەزدەکی لەپاڵ پەیڕەوانی مانی پەیوەندیان پێوەکرد[٧]، بەتایبەت لە هەرێمی خۆراسانەوە[٨]. هەربۆیە

---

(١) البلاذري: البلدان (فتوحها و أحكامها)، تحقيق: نجيب الماجدي، الطبعة الأولى، المكتبة العصرية–بيروت، (٢٠٠٨م)، ص٣١٢، الطبري: **س.پ**، ٤/٤٣٤، ابن الاثير: **س.پ**، ٥/١١٦، د.علي ابراهيم حسن: التاريخ الأسلامي العام، الطبعة الثالثة، مطبعة السنة المحمدية، القاهرة، (١٩٦٣م)، ص٣٤٤.

(٢) الطبري: **س.پ**، ٤/٤٣٤، ابن الاثير: **س.پ**، ٥/١١٦، أبن الطقطقى: **س.پ**، ل١٥٤، فاروق عمر فوزى: العباسيون الاوائل، ١/٢٨٩.

(٣) المقدسي: **س.پ**، ٦/٨٣، الذهبي: دول الاسلام، حققه و علق عليه: حسن اسماعيل مروة، قراءة و قدم له: محمود الارناؤوط، الطبعة الثانية، دار صادر للطباعة و النشر–بيروت، (١٩٩٩م)، ١/١٢٨–١٢٩.

(٤) طقوش: تاريخ الدولة العباسية، ص٧٩، عزام: **س.پ**، لل٧٢–٧٣.

(٥) الطبري: **س.پ**، ٤/٦٠٩، ابن الاثير: **س.پ**، ٥/٢٢٧، المقدسي: **س.پ**، ٦/٩٧، زرين كوب: تاريخ مردم ايران، ٢/٦٤، د. حسن ابراهيم حسن: **س.پ**، ٢/٨٩، د.علي ابراهيم حسن: **س.پ**، ل٣٦٣.

(٦) البغدادي: الفرق، ص١٥٦، البيروني: **س.پ**، ل٣١٦، ابن الاثير: **س.پ**، (٥/٢٢٧–٢٢٩)، كارل بروكلمان: تاريخ الشعوب الاسلامية، نقله الى العربية: بنيه امين فارس و منير البعلبكي، الطبعة الرابعة عشر، دار العلم للملايين–بيروت، (٢٠٠٠م)، ص١٨٢، د. حسن ابراهيم حسن: **س.پ**، ٢/٨٩، د. خليل ابراهيم السامرائي و د. طارق فتحي سلطان و د. جزيل عبدالجبار الجومرد: تاريخ الدولة العربية الاسلامية في العصر العباسي (١٣٢–٦٥٦هـ/٧٤٩–١٢٥٨م)، الطبعة الاولى، مطبعة جامعة الموصل–الموصل، (١٩٨٨م)، ص٤١، فاروق عمر فوزى: الخلافة العباسية، ١/١٤٠.

(٧) الطبري: **س.پ، ٤/٦٠٩–٦١٠، د. حسن ابراهيم حسن: س.پ، ٢/٩٠، زرين كوب: تاريخ مردم ايران، ٢/٦٥، كەيوان ئازاد ئەنوەر: س.پ، لل٢٧٧–٢٧٩.**

(٨) زرين كوب: تاريخ مردم ايران، ٢/١٦٥.

هەربۆیە بەشێکی مێژوونووسان بە ڕاپەڕینیکی مەزدەکیان پیناسە کردووە[١]، چونکە (موقەنەع) سەرجەم بنەماکانی ئاپینی مەزدەکی لەمەڕ مولکایەتی گشتی و ئازادی ڕەگەزی مێینە جێبەجێکرد[٢]. کاریگەری جولانەوەکەی (موقەنەع) بەئاستێك بوو، کە (بنیان کوڕی تەغشادە) میری بوخاراو سەمەرقەند و تەنانەت تورکەکانی نیشتەجێی دەریاچەی خەزەریش پەیوەندیان پێوەکردو پشتیوانیان لێکرد[٣]. ئەمەو چەندین هۆز وکەسایەتی عەرەبی پەیوەندیان پێوەکرد، لەوانە (عەبدوللاڵ کوڕی عامر) یەکێك لە کەسایەتییە عەرەبییەکانی مەرۆ و خێزان و کچەکەی، چوونە نێو بزووتنەوەکەی. تەنانەت (عەبدوللاڵ) لە ناوچەکانی ئەودیوی ڕووبار بانگەشەی بۆ پەیام و داواکانی (موقەنەع) کرد[٤]. بەو هێزە و زۆری لایەنگرانی ڕووبەڕووبوونەوەی سوپای عەباسییەکان بوویەوە. تەنانەت توانی چەندین شالاوی عەباسییەکان تێك بشکێنێت و چەندین مزگەوتی سەرە ڕێگای وێران بکات و ژمارەیەك لە موسڵمانەکانیش بکوژێت[٥]، بەڵام سەرەڕای چەندین سەرکەوتن و ڕووبەڕووبوونەوە دوای (سێ) ساڵ ململانی لە سالّی (١٦٣ك/٧٧٩ز) لەسەر دەستی (سەعید ئەلجەرشی)و لەسەر فرمانی خەلیفە مەهدی کۆتایی پێهات و خۆیشی کوژرا[٦]. ئەوەش دوای ئەوەی (موقەنەع)و خێزانەکەی و مندالّ و پەیڕەوانی لە قەڵای کیش گەمارۆدران و بەر لەوەی دەست عەباسییەکان بکەون، لەسەر داوای (موقەنەع) خۆیان ژەهرخوارد کرد و مردن[٧]. دواتر سەرکردەی سووپای عەباسی کەللەی سەری (موقەنەع)ی بەدیاری ناردەوە بۆ لای خەلیفە، کە ئەو کاتە لە شاری (حەلەب) بوو، تا لە مردنی و کۆتایی هاتن بە ڕاپەڕینەکە دڵنیابێت. بەوەش ڕاپەڕینەکە دامرکایەوە[٨]. بەدوای ئەویشدا هەر لەسەر فرمانی خەلیفە داوای لە (عومەری کوڕی عەلا) والی تەبەرستان کرا بەرامبەر خوڕەمییەکان بووەستێت و بەتوندی لێیان بدات[٩].

هەر لەگەڵ بزووتنەوەکەی (موقەنەع) خوڕەمییەکانی ناوچەی (گورگان) بەسەرکردایەتی (عەبدولقەهار) ڕاپەڕین و توانی دەست بەسەر ناوچەکەدا بگرن، بەڵام دواجار ڕاپەڕینەکە لەلایەن (عومرۆی کوڕی عەلا)

(١) د. فاروق عمر فوزي: الخلافة العباسية، ١٤٢/١، طقوش: تاريخ الدولة العباسية، ص٧٩، د. حسن جعفر نورالدين: **س.پ**، ل٢٥٣، عزام: **س.پ**، ل٧٢.

(٢) د. فاروق عمر فوزي: الخلافة العباسية، ١٤٢/١.

(٣) د. فاروق عمر فوزي: **س.پ**، ١٤٣/١، عزام: **س.پ**، ل٧٣.

(٤) د. فاروق عمر فوزي: هـ.س، ١٤٣/١.

(٥) النرشخي: **س.پ**، ل٨٠.

(٦) البيروني: **س.پ**، ل٣١٥، أبن الاثير: **س.پ**، ٢٣٥/٥.

(٧) المقدسي: **س.پ**، ٩٧/٦.

(٨) البيروني: **س.پ**، ل٣١٦، أبن الاثير: **س.پ**، ٢٣٥/٥، الذهبي: دول الاسلام، ١٥٠/١.

(٩) الطوسي: **س.پ**، ل٢٦٠، نفيسي: بابك خرم دين، ص١٧.

سەرکوتکرا. (پێنج) سالّ دوای ئەو ڕاپەڕینەش لە خوڕەمییەکانی ئیسفەهان دەستیان دایە ڕاپەڕین، بەلاّم ئەوانیش لە هەوڵەکانیان سەرکەوتوو نەبوون[١].

لە سەردەمی خەلیفە (هارون ئەلڕەشید) جارێکی دیکە خوڕمییەکان دەستیان دایەوە ڕاپەڕین و ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی شارەکانی (ڕەی و هەمەدان) شوێنی کەوتن و ژمارەیان گەیشتە (سەد هەزار) کەس، بەلاّم لەسەر داوای خەلیفە سووپایەکی (٢٠٠٠٠) کەسی نیردرایە سەریان و بەوەش بلاّوەیان پێکرا[٢].

بزووتنەوەکەی (بابەك کوڕی بارام)[٣]، کە بە (بابەکی خوڕەمی) ناسرا، دیارترین و مەترسیدارترین بزووتنەوەو جولاّنەوەی ئایینی مەزدەکی بوو لەسەردەمی عەباسی یەکەمدا و لەسالّی (٢٠١ك/٨١٦ز) ڕووبەڕووی دەوڵەتی خەلافەت بوویەوە[٤]. لەم بارەوە زۆریك لە مێژوونووس و ئایینناس و خۆرهەلاّتناسان ئەو بزووتنەوەیان بە جولاّنەوەیەکی مەزدەکی زانیووە و پێناسە کردووە[٥]. ئەو کەسایەتییەکی ئازاو لێهاتوو بویر بوو[٦]، بۆیە توانی سەرکردایەتی بزووتنەوەکەیەکی بەرفراوان لە ناوچەکانی هەرێمی چیا لە (هەمەدان و ئیسفەهان و ماسبذان)[٧]و هەروەها باکوور و خۆرهەلاّتی ئازەربایجانی گرتەوە، خەلّکانیکی زۆری شوێن کەوتن کەوتن و پشتیوانیان لێکرد[٨]و بۆ ماوەی (بیست) سالّ بەرەنگاری دەوڵەتی خەلافەتی کرد[٩]. دیارە (بابەك) شوێنکەوتووی (جاویدان کوڕی شەهرەك) سەرۆکی لقی خوڕەمی ئایینی مەزدەکی بوو. هەربۆیە دوای مردنی (جاویدان) خێزانەکەی لەخۆی مارەکردو درێژەی بە پەیامەکەیدا[١٠]. هۆکاری ئەو بەرفراوانییەی

(١) أبن كثير: **س.پ**، ٨٦/٦، د. فاروق عمر فوزي: الخلافة العباسية، (١٦٥/١-١٦٧).

(٢) الطوسي: **س.پ**، ل٢٦٠.

(٣) محمد خضري بك: الدولة العباسية، الطبعة السابعة، دار المعرفة للطباعة و النشر و التوزيع-بيروت، (٢٠٠٥م)، ص١٧١.

(٤) أبن النديم: **س.پ**، ٤٠٦/٩-٤٠٧، الطبري: **س.پ**، ٢٣٣/٥، أبن الاثير: **س.پ**، ١٩/٦، مستوفي قزويني: **س.پ**، ل٣١٧، أبن كثير: **س.پ**، ١٧٩/٦، طقوش: التاريخ الاسلامي الوجيز، ص١٦٦.

(٥) أبن النديم: **س.پ**، ٤٠٦/٩-٤٠٧، المسعودي: **س.پ**، (٢٧/٤، ٥٠-٥٣)، البغدادي: **س.پ**، لل٢١٣-٢١٤، مستوفي القزويني: **س.پ**، ل٣١٧، العماد الحنبلي: شذرات من الذهب في اخبار من ذهب، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية-بيروت، (بلا)، ٢/٢، توين بى: **س.پ**، ل٤٧٢، نفيسي: بابك خرم دين، ص١٣، اشتياني: **س.پ**، ل٣٨٤، د. حسن ابراهيم حسن: **س.پ**، ٩١/٢، العش: **س.پ**، ل٩٦، طقوش: تاريخ الدولة العباسية، صص(١٣١-١٣٢)، الفقي: **س.پ**، لل(٤١، ٤٣)، الدوري: **س.پ**، ل٨٢، السامرائي و اخرون: **س.پ**، ل٤٢، د. حسن جعفر نورالدين: **س.پ**، لل٢٥٤-٢٥٥، د. فاروق عمر فوزي: الخلافة العباسية، (٢٦٦/١-٢٧٢).

(٦) الذهبي: دول الاسلام، ١٩٢/١.

(٧) خضري بك: الدولة العباسية، ص٧٢، العزيز: **س.پ**، ل١٦٩، بندلي جوزي: من تاريخ الحركات الفكرية في الاسلام، دراسة و تحقيق: د. محمود اسماعيل: الحركات السرية في الاسلام، الطبعة الخامسة، دار سينا للنشر- القاهرة، مصر، مؤسسة الانتشار العربي- بيروت، (١٩٩٧م)، ص٨١.

(٨) البلاذري: **س.پ**، لل٣٠٤-٣٠٥، مستوفي قزويني: **س.پ**، ل٣١٦، اشتياني: **س.پ**، ل٣٨٤، جوزي: **س.پ**، ل٨١، العزيز: **س.پ**، ل١٦٩.

(٩) العماد الحنبلي: **س.پ**، (٢/٢-٤٩)، زرين كوب: دو قرن سكوت، ل٢١٧.

(١٠) أبن النديم: **س.پ**، ٤٠٧/٩، خضري بك: الدولة العباسية، ص١٧٢، زرين كوب: تاريخ مردم ايران، ٦٩/٢، اسلام نيا: **س.پ**، ل١١.

بزووتنەوەکەش ئەوە بووە، کە لەلایەك (بابەك) کاری بۆ ئەوە کرد، کە مولّکی تایبەتی بکاتە مولّکی گشتی و ڕەگەزی مێینەی بۆ نێرینە ئازاد بکات[١]. ئەمەو هەولّیدا چارەسەرکردنی کێشەی زەوی و زار و ململانێی نێوان جوتیار و خاوەن مولّکەکان بکات[٢]. یەکێك لە شوێنەوارەکانی ئەم ئاییِنەش بەسەر دەولّەتەکەوە ئەوە بوو، کە ناوی باوکی سەرکردەیەکی بزووتنەوەکە (مەزەك) بوو. ئەوەش ئەمانگەیەنێتە ئەوەی، کە لەو سەردەمەدا (مەزدەك) ناوی چەندین کەسایەتی و جێگای سەرنج و خۆشەویستی چەندین خەلّکی جیاجیا بووە. وەك ئەوەی ناوی باوکی (عەلی) وەك سەرکردەیەکی دیاری بزووتنەوەی خوڕەمی لە هەرێمی ئیسفەهان (مەزدەك) بوو. ئەویش لە هەرێمی (ئیسفەهان)ەوە پەلاماری شاری (کەرەج)یدا و تالاّنی کرد. تەنانەت کچ و ژنە موسلّمانەکانی ئەو شارەی کردە کەنیزەك. لەو هەرێمەشەوە بەرەو هەرێمەکانی (فارس و ئازەربایجان) بلاّوبوویەوە[٣].

ڕاپەڕینەکە تا سەردەمی خەلیفە (موعتەسەم)ی عەباسی درێژەی کێشا، دوای ئەوەی لەپێناو لێدان و دامرکاندنەوەی بزووتنەوەکە (حەیدەر کوڕی کاوس) ناسراو بە (ئەفشین)ی کردە والی هەرێمەکانی (ئازەربایجان و ئەرمینیا و چیا)[٤]. ئەمەو فرمانی پێکرد دەستی والاّ بکات و بەهۆی بەخشینی پارە بە سەرۆك هۆز و سەرۆك خێلّ و کەسایەتییەکان و دانیشتوانی سنووری دەسەلاّتی بابەك، هەولّی ڕاکێشانیان بدات و لە بابەك هەلّگەڕێنەوە و پشتی تێبکەن و تەنیای بکەن. بۆ ئەو مەبەستەش یەك ملیۆن دیناری پیدا، تا لەو پلانەیدا خەرجی بکات. ئەوەش بەو مانایە بوو، کە ئەوانەی شوێن بابەك کەوتبوون لەسەر ئەو باوەڕە بوو، کە سامان و دارایی بۆ هەمووانە، بۆیە خەلیفەش هەر بە پارە و سامان ئەوانی کڕی و دواتر لە بزووتنەوەکەیدا. تەنانەت (موعتەسم) فرمانی بەتالاّنبردنی سەروو مالّی بابەك و لایەنگرانی و بەکەنیزەك کردنی ژن و کچەکانیانی دەرکرد[٥]، چونکە دایك و ژن و خوشکی بابەك لە تێڕوانینی دەولّەتدا داوێن پیس و بەدڕەوشت بوون[٦]. لەکاتێکدا ئەوە بۆچوونی عەباسییەکان و بەرپرسانی دەولّەت بوو، کەچی لە سەدەی نۆیەمی زایینی بەدواوە یەك خەلیفەی عەباسی نەبوو لە باوك و دایکێکی عەرەبی و بە شەرعی لەدایك بووبن، بەلّکو هەموویان لەو کەنیزەکانە لەدایکبوون، کە لە کۆشکی خەلافەتدا بۆ خەلیفەکانی عەباسی دابین کرابوون، تا حەز و خۆشییەکان لەگەلّ بەسەر ببەن. واتە بی پرۆسەی هاوسەرگیری لەسەر بنەمای ئاییِنی ئیسلام، چوونە لای ئەو

(١) المقدسي: أحسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، الطبعة الثانية، مطبعة بريل–ليدن، (١٩٠٤م)، ٣٠/٤.

(٢) طقوش: تاريخ الدولة العباسية، صص١٣٢-١٣٣.

(٣) الطوسي: **س.پ**، لل٢٦٠-٢٦١.

(٤) البلاذري: **س.پ**، ل٣٠٤.

(٥) مسكويه: **س.پ**، (١٨٩/٤-١٩٥)، أبن كثير: **س.پ**، ٢٠٨/٦، الذهبي: دول الاسلام، ١/(١٩٠-١٩٣).

(٦) المقدسي: البدء و التاريخ، ١١٧/٦.

کەنیزەکانەوە و منداڵیان لێ بوو، کە دواتر بوونە خەلیفە[١]. کۆتایی ئەو بزووتنەوەیەش لەساڵی (٢٢٣ك/٨٣٨ز) بە داگیرکردنی مەڵبەندی ڕاپەڕینەکە و دەستگیرکردنی خودی (بابەك)و دایکی و خێزانی و منداڵەکانی و (عەبدوللاڵ)ی برای بوو، کە بەدیلی هێنرانە (سامەرا)ی پایتەخت بۆ لای خەلیفە. دواجار دایکی و خێزانی و کچەکانی کرانە کەنیزەك و خۆی و عەبدوللاڵی براشی لەخاچدران. ئەوەش دوای ئەوەی دەست و قاچاکانیان بڕین و سەریان لە لاشەی جیاکرانەوە دواتر لەخاچدران. ئەمەو لەبەرامبەر ئەو چاکەیەی (ئەفشین) لەگەڵ خەلیفە کردی کرایە والی ویلایەتی سیند و بڕی (یەك ملیۆن) دیناری پێدا[٢]. هەروەها نابێت ئەوەش نادیدە بگیرێت، کە لەماوەی (بیست) ساڵی ڕاپەڕینەکەدا نزیکەی (٢٥٥٠٠) کەس لەگەڵ (بابەك) کوژران. ئەمەو جگە لەوەی (٧٦٠٠) دیلیش، کە لە زیندانەکانی (بابەك)دا بوون دوای شکستی ڕاپەڕینەکە کەوتنە دەست عەباسییەکان[٣]. هەموو ئەوانەش ئاماژە بوون بە گەورەیی و بەرفراوانی و کاریگەری بزووتنەوەکە بەسەر دەوڵەت و ناوچەکانی سنووری دەسەلاتی بابەك.

شۆڕشەوارێکی تری مەزدەکی دوای ئەو بزووتنەوەیە، هەوڵەکەی (مازیاری کوڕی قارن کوڕی بەندار) بوو[٤]. ئەو لەسەردەمی بزووتنەوەکەی (بابەکی خورەمی)دا یەکێك لەو کەسایەتیانەی پەیوەندی لەگەڵیدا هەبوو وە هیوای سەرکەوتنی بۆ دەخواست[٥]. بەبۆچوونێك بەتۆمەتی هاوکاری نەکردن لەگەڵ ئەفشین بۆ لێدانی ئەو بزووتنەوەیە تۆمەتبارکراوە[٦]. بەڵگەش بۆ ئەوە لەخاچدان و هەڵواسینی بوو لەسەر فرمانی خەلیفە (موعتەسەمی عەباسی) لەساڵی (٢٢٤ك/٨٣٨ز) دوای بەدیلگیرانی و ڕاپێچکرانی بۆ شاری (سامەرا)، بەرامبەر ئەو شۆڕشەی (بابەك)ی تێدا لەخاچدرا[٧]. دوا شۆڕشەواری مەزدەکیش لەسەردەمی عەباسی یەکەم هەڵگەڕانەوەکەی (مەنکەجوری فەرغانی) بوو لەساڵی (٢٢٤ك/٨٣٨ز)، بەڵام چارەنووسەکەی بەرەو شکست چوو[٨].

---

(١) أبن كثير: **س.پ**، ٢٠٨/٦، ديورانت: **س.پ**، ١١٠/٢١، **هەروەها بڕوانە:**
Quoted: Classical Islamic A History 600A.D–1258A.D, Chicago, U.S.A, 1970A.C, PP80–81.

(٢) اليعقوبي: **س.پ**، ٣٢٣/٢، أبن الاثير: **س.پ**، ٢٩/٦، مستوفي قزويني: **س.پ**، ل٣١٧، أبن كثير: **س.پ**، ٢٠٨/٦.

(٣) الطبري: **س.پ**، ٢٦١/٥، خضري بك: الدولة العباسية، ص١٧٣.

(٤) البغدادي: **س.پ**، ص٢١٣، مستوفي القزويني: **س.پ**، ل٣١٨، د.حسن ابراهيم حسن: **س.پ**، ٩٤/٢، زرين كوب: تاريخ مردم ايران، ٧١/٢، الفقي: **س.پ**، ل٤٣، طقوش: تاريخ الدولة العباسية، ص١٣٢، د. حسن جعفر نورالدين: **س.پ**، ل٢٥٢.

(٥) مستوفي القزويني: **س.پ**، ل٣١٨، أبن كثير: **س.پ**، ٢١٣/٦.

(٦) اشتیانی: **س.پ**، ل٣٨٥.

(٧) الطبري: **س.پ**، ٢٧٧/٥–٢٧٨، المسعودي: **س.پ**، ٥٥/٤، البغدادی: **س.پ**، ل٢١٤، أبن الاثير: **س.پ**، ٨٣/٦، اشتیانی: **س.پ**، ل٣٨٥.

(٨) د. فاروق عمر فوزي: الخلافة العباسية، ٢٧٨/١.

لە کۆی ئەو ڕاپەڕین و جولانەوە و بزووتنەوانەشەوە دەگەینە ئەوەی، کە لە سەردەمی عەباسی یەکەمدت، کە بە سەردەمی زێڕینی دەوڵەتەکە ناسراوە، نیوی سەردەمەکە ئایینی مەزدەکی و پەیڕەوانی دەوڵەتی خەلافەتی عەباسیان بەخۆیانەوە سەرقاڵکرد. ئەمەو لە کۆی (دە) خەلیفەی سەردەمەکەش (پێنج) خەلیفە ڕووبەڕووی پەیڕەوانی مەزدەکی و ڕاپەڕین و بزووتنەوەکانیان بوونەوە، کە هەریەك لە (ئەبو جەعفەری مەنسوور، مەهدی، هارون ئەلڕەشید، مائمون، موعتەسەم) بوون. ئەمەو کاریگەری ئایینەکە و پەیڕەوانی بەسەر دەوڵەتەوە کەم نەبوو، چونکە سەرباری ئەوەی چەندین خەلیفەی عەباسی و فەرماندەی سووپا و هێزی سەربازی بەخۆیەوە سەرقاڵکرد و چەندین هەرێم و ناوچەی بە نائارامی بۆ دەوڵەت هێشتەوە. ئەمەو جگە لەوەی لەپێناو لێدان و دامرکاندنەوەی هەریەك لەو ڕاپەڕین و جولانەوە و بزووتنەوانە سامان و دارایەکی زۆری تێدا خەرجکراو زۆریش لەسەر دەوڵەت و گەنجینەکەی کەوت. بەتایبەت لەسەر ڕاپەڕینەکەی (موقەنەعی خۆراسانی)، کە (سێ) سالّی خایاند و بزووتنەوەکەی (بابەکی خوڕەمی)، کە بیست سالّ دەوڵەتی خەلافەت و دوو خەلیفەی بەخۆیەوە سەرقاڵکرد.

ئەنجام: لە ئەنجامی ئەم توێژینەوەی خوارەوە و دوای تاوتوێکردن و بەراوردکردنی چەندین سەرچاوەی کۆن و نوی بەچەندین زمانی جیاجیا بەیەکتری، گەیشتینە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە:

١. ئایینی مەزدەکی بۆ کەسایەتییەکی ئایینی بەناوی (مەزدەکی کوڕی بامداد) دەگەڕێتەوە، کە سالّی (٤٨٨ز) و لە سەردەمی دەسەلاّتداریّتی (قوبادی یەکەمی ساسانی) دەرکەوت و بوونی خۆی سەلماند. هەروەها توانی قەناعەت بە پادشای ساسانی بکات سەرباری ئەوەی باوەڕ بە ئایینەکەی بهێنێت، بیکاتە ئایینی فەرمی دەوڵەتەکەی. دواتر لەلایەن (ئەنوشیروانی ساسانی) لەسالّی (٥٣٦ز) لێدراو دژایەتی تونڈی پەیامەکەی و پەیڕەوانیشی کرا، کەچی شوێنەواری ئەو ئایینە، تا کۆتایی سەردەمی عەباسی یەکەمیش بە کاریگەری مابوو.

٢. (مەزدەك) لە پەیام و بانگەشەکەیدا بارودۆخی سیاسی و ئایینی و کۆمەلاّیەتی و ئابووری ئیمپراتۆرێتی ساسانی ڕچاوکرد، بۆیە بە پەیامیکەوە دەرکەوت، تا وەلاّمی ئەو دۆخە ناهەمواری سەردەمەکەی بداتەوە. هەربۆیە توانی (قوبادی یەکەم)ی پادشای ساسانی قایل بکات، تا باوەڕ بە پەیامەکەی بهێنێت و بیکاتە ئایینی فەرمی دەوڵەتەکەی. بەو ڕووداوەش زەمینەیەکی لەبار بۆ بلاّوبوونەوەی پەیامەکەی ڕەخسا، کە شوێنەوارەکانی بۆ چەندین سەدەی دواتر بەجێما.

٣. لەگەلّ ئەوەی لای زۆریك لە ئایینناس و مێژوونووس و توێژەر و گەشتیار و خۆرهەلاّتناس (مەزدەك کوڕی بامداد) بە پەیامبەر نەناسیووەو پەیامەکەشیان بە ئایینیکی ئاسمانی یان زەمینی ناونەبردووە، بەهۆی ئەوەی (مەزدەك) سامان و دارایی و ڕەگەزی مێینەی بە مولکی گشتی دانا، بەلاّم گومانی تێدا نییە و وەك لەو توێژینەوەیەدا کارمان لەسەر کردووە و شیکردنەوەی پێویستمان بۆ ئەنجامداوە، ئەو خاوەنی پەیامیکی ئایینی و پەیڕەوانیشی وەك پەیڕەوانی هەر ئایینیك خۆیان ناساند و ناسێنران. ئەمەو لێکدانەوەی هەلّە بۆ پەیامەکەی

کرا. تەنانەت ئەگەر بە تۆندی لەلایەن ئایینەکانی ترەوە دژایەتی نەکرایە، ئەستەم وا بە سانایی بەرەو پووکانەوە بچێت. لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا شوێنەوارەکانی تا سااڵ و سەدەکانی دواتری دوای ڕووخانی ئیمپراتۆرێتی ساسانی و سەردەمی عەباسی یەکەم هەر مایەوە.

٤. بە وەرگێڕانی کتێبی (زەند)ی کتێبی پیرۆزی ئایینی مەزدەکی لەلایەن (ئیبنولموقەفەع) لە سەدەی (دووەمی کۆچی بەرامبەر بە هەشتەمی زایینی) بۆسەر زمانی عەرەبی زمانی فەرمی دەوڵەتی خەلافەتی عەباسی، باوەڕ و پەیامی ئایینەکەی بەسەردەم و کۆمەڵگای عەرەبی و ئیسلامی و تەنانەت عەباسیش ناساندەوە.

٥. کاریگەری و شوێنەواری پەیامەکەی مەزدەك لە سەردەمی عەباسی یەکەم بە بەهێزی مایەوە. بەڵگەشمان بۆ ئەوە جگە لە بوونی چەندین کۆمەڵێ پەیڕەوی مەزدەکی بوون لە ناوچە جیاجیاکانی دەوڵەتی خەلافەتی عەباسی وەك کۆمەڵەکانی (ڕاوەندی و خوڕەمی)و سەرهەڵدانی چەند جوڵانەوە و بزووتنەوەیەکی ئایینی مەزدەکی لەو سەردەمەدا، کە دیارترینیان ڕاپەڕینەکانی (سنباذ و موقەنەعی خۆراسانی)و هەروەها بزووتنەوەکەی (بابەکی خوڕمی) بوو. بەتایبەت ئەوەی دواییان بۆ ماوەی (بیست) ساڵ (دوو) خەلیفە عەباسی (مائمون و موعتەسەم)ی بەخۆیەوە سەرقاڵکرد.

٦. شوێنەواری ئەو ئایینە بەسەر ئەو دەوڵەتەوە سەرباری ئەوەی کێشەیەکی سیاسی و ئایینی بۆ دەوڵەتی خەلافەت دروستکرد، لەهەمانکاتدا جارێکی دی هێز و توانای بە بەر پەیڕەوانی و ئەوانە دایەوە، کە هەوادار و لایەنگر و هۆگری ئەم ئایینە بوون. هەر وەك ئەوەی لە سەردەمی دووەمی عەباسییەکاندا کۆمەڵێ (عەییاری و شەتار)ی لەژیر کاریگەری ئەو بیرە ئایینەدا دەرکەوتن و بوونە مەترسی بۆ ئەو قۆناغە مێژوویە.

٧.دواجار پێمان وایە ئەو (مەزدەکی) وەك هەر ئایین و باوەڕیکی ئایینی لە هەلومەرجیکی تایبەتدا دەرکەوت و گەشەی کرد، بۆیە مانەوەی و زیندووهێشتنەوەی و پەیڕەوانی، دەبوو لە هەر سەرهەڵدانی دۆخیکی نالەباری ئابووری و ئایینی و سیاسی بە شێوەیەکی تر سەرهەڵبداتەوە، هەر وەك ئەوەی لەسەردەمی عەباسی یەکەم لەشێوەی پەیڕەوانی (ڕاوەندی و خوڕەمی)و دواتریش لەسەدەی نۆزدەیەمی زایینی لە بەرگی سۆشیالیستێدا دەرکەوتەوە، چونکە کێشە دارایی و کۆمەڵایەتییەکان بەردەوامیان هەبوو.

سەرچاوەکان

یەکەم: کتیبە پیرۆزەکان:

دووەم: سەرچاوەکان بە زمانی عەرەبی:

١.سەرچاوە ڕەسەنەکان:

ابن الاثير، أبي الحسن بن أبي كرم محمد بن عبدالكريم الجزري/(٦٣٠هـ/١٢٣٢م)

١.الكامل في التاريخ، تحقيق: خيري سعيد، الطبعة الاولى، المكتبة التوفيقية– القاهرة، (بلا).

الاسفرايني، أبو المظفر أبراهيم بن محمد بن ابراهيم بن مهران/(٤١٨هـ/١٠٢٧م)

٢. التبصير في الدين، الطبعة الاولى، عالم الكتب-بيروت، (١٩٨٣م).
الاصطخري، أبي اسحاق أبراهيم بن محمد الفارسي/(٣٤٠هـ/ ٩٥١م)
٣. المسالك و الممالك، تحقيق: محمد جابر عبدالعال الحيني، مراجعة: محمد شفيق غربال، الطبعة الاولى، (١٩٦١م).
اصفهاني، فتح علي بنداري/(٦٤٣هـ/١٢٤٥م)
٤. زبدة النصرة، تحقيق: هوتسما، الطبعة الاولى، ليدن، (١٨٨٩م).
أبن أعثم الكوفي، ابي محمد احمد/(٣١٤هـ/٩٢٦م)
٥. كتاب الفتوح، الطبعة الاولى، مطبعة مجلس دائرة المعارف الاسلامية-حيدر اباد-دكن، (١٩٦٩م).
البغدادي، عبدالقادر بن طاهر بن محمد/(٤٢٩هـ/١٠٣٧م)
٦. الفرق بين الفرق، دراسة و تحقيق: مجدي فتحي السيد، الطبعة الاولى، المكتبة التوفيقية-القاهرة، (بلا).
البلاذري، أبي الحسن احمد بن يحيي بن جابر/(٢٧٩هـ/٨٢٩م)
٧. البلدان (فتوحها و أحكامها)، تحقيق: نجيب الماجدي، الطبعة الاولى، المكتبة العصرية-بيروت، (٢٠٠٨م).
البيروني، ابي الريحان محمد بن احمد/(٤٤٠هـ/١٠٤٨م)
٨. الاثار الباقية، ترجمة: اكبر داناسرشت، ضاث ثنجم، أنتشارات امير كبير-تهران، (١٣٦٣هـ.ش).
الثعالبي، ابو منصور عبدالملك بن محمد بن اسماعيل/(٤٢٩هـ/١٠٣٧م)
٩. ثمار القلوب، تحقيق: محمد أبوالفصل أبراهيم، الطبعة الاولى، القاهرة، (١٩٦٥م).
ابن حزم الاندلسي، علي بن احمد/(٤٥٦هـ/١٠٦٤م)
١٠. الفصل في الملل و الاهواء و النحل، تحقيق: احمد سيد سيد احمد علي، الطبعة الاولى المكتبة التوفيقية-القاهرة، (٢٠٠٣م).
ابوالحسين المطي، محمد بن احمد بن عبدالرحمن/(٣٧٧هـ/٩٨٦م)
١١. التنبية و الرد علي اهل الاهواء و البدع، تحقيق: محمد زاهد الكوثري، الطبعة الاولى، بلا، (١٩٤٩م).
ابن خلدون، ابو زيَد عبدالرحمن بن عمر/(٨٠٨هـ/١٤٠٧م)
١٢. تاريخ العبر وديوان المبتدا والخبر في أيام العرب و العجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الأكبر، اعتني بة: عادل بن سعد، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية-بيروت، (بلا).
الدينوري، ابو حنيفة أحمد بن داود/(٢٨٢هـ/٨٩٤م)
١٣. الأخبار الطوال، قدم لة و وثق نصوصة و ضح حواشية: د.عصام محمد الحاج علي، الطبعة الاولى، منشورات محمد علي بيضون، دار الكتب العلمية-بيروت، (٢٠٠١م).
الذهبي، شمس الدين أبن عبدالله محمد بن احمد بن عثمان/(٧٤٨هـ/١٣٤٧م)
١٤. دول الاسلام، حققه و علق عليه: حسن اسماعيل مروة، قراءة و قدم له: محمود الارناؤوط، الطبعة الثانية، دار صادر للطباعة و النشر-بيروت، (١٩٩٩م).

١٥. سير اعلام النبلاء، تحقيق: حسن الاسد، الطبعة الاولى، بيروت، (١٩٨٢م).
الرازي، فخر الدين ابو عبدالله محمد بن عمر بن حسين/(٦٠٦هـ/١٣١٠م)
١٦. اعتقادات فرق المسلمين و المشركين، الطبعة الاولى، دار الكتاب العربي– بيروت، (٢٠٠٦م).
السيوطي، جلال عبدالرحمن/(٩١١هـ/١٥٠٥م)
١٧. تاريخ الخلفاء، تحقيق: محمد محي الدين، الطبعة الاولى، القاهرة، (١٩٥٢م).
الشهرستاني، ابو الفتح محمد بن عبدالكريم/(٥٤٨هـ/١١٥٣م)
١٨. الملل و النحل، صححه و علق عليه: الاستاذ احمد فهمي محمد، الطبعة السابعة، دار الكتب العلمية– بيروت، (٢٠٠٧م).
الطبري، ابي جعفر محمد بن جرير/(٣١٠هـ/٩٢٢م)
١٩. تاريخ الامم و الملوك، تحقيق: مصطفي السيد و طارق سالم، الطبعة الثانية، المكتبة التوفيقية–القاهرة، (بلا).
أبن طقطقي، محمد بن علي بن طباطبا/ المتوفي سنة (٧٠٩هـ/١٣٠٩م).
٢٠. كتاب الفخري في الأداب السلطانية و الدول الاسلامية، الطبعة الاولى، مطبعة الموسوعات بمصر، القاهرة، (١٣١٧هـ).
الطوسي، خواجه نظام الملك/(٤٨٥هـ/١٠٩٢م)
٢١. سياست نامه–سير الملوك، ترجمة: د. يوسف حسين البكار، الطبعة الاولى، دار القدس–بيروت، (بلا).
العلوي، ابوالمعالي محمد بن الحسين/(٤٨٥هـ/١٠٩٢م)
٢٢. بيان الاديان–شرح اديان و مذاهب جاهلي و اسلام، ترجمة: هاشم رضى، **چاپ اول**، انتشارات مطبوعاتى فراهانى–تهران، (١٣١٢هـ.ش).
العماد الحنبلي، أبي الفلاح عبدالحي احمد بن محمد بن العماد العكري/(١٠٨٩هـ/١٦٧٩م)
٢٣. شذرات من الذهب في اخبار من ذهب، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية–بيروت، (بلا).
فضل الله العمري، أبوالعباس شهاب الدين أحمد بن فضل الله بن يحيي/(٧٨٥هـ/١٣٨٤م)
٢٤. جامع التواريخ، الطبعة الاولى، أنتشارات دانش **پژوه**–طهران، (١٩٦٠م).
أبن قتيبه، الامام الفقية أبي محمدعبدالله بن مسلم/ المتوفي سنة (٢٧٦هـ/٨٨٩م)
٢٥. الأمامة والسياسة، الطبعة الاولى، مطبعة القاهرة–القاهرة، (١٩٠٤م).
٢٦. كتاب المعارف، الطبعة الاولى، دار الكتب– القاهرة، (١٣٥٣هـ).
أبن كثير، أبوالفداء عمادالدين اسماعيل بن عمر بن كثير القرشي/(٧٧٤هـ/١٣٧٢م)
٢٧. البداية و النهاية في التاريخ، تحقيق و توثيق: صدقي جميل العطار، الطبعة الاولى، دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع–بيروت، (٢٠٠٨م).

أبن بطوطة، محمد بن عبدالله بن محمد اللواتي/(٧٧٩هـ/١٣٧٧ز)
٢٨. تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأصفار، الطبعة الاولى، دار الشروق العربي-بيروت، (بلا).
ابن المرتضي، احمد بن يحيي بن المرتضي بن المفضل بن منصور الحسني/(٨٤٠هـ/١٤٣٦م)
٢٩. المنية و الامل في شرح الملل و النحل، الطبعة الاولى، دار الفكر-بيروت، (١٩٧٩م).
المسعودي، ابو الحسن علي بن الحسين/(٣٤٥هـ/٩٥٦م)
٣٠. مروج الذهب و معادن الجوهر، عني بة: د. محمد هشام النعسان و عبدالحميد طعمة حلبي، الطبعة الثانية، دار المعرفة-بيروت، (٢٠٠٥م).
مسكوية، ابي علي احمد بن محمد بن يعقوب/(٤٢١هـ/١٠٣٠م)
٣١. تجارب الامم و تعاقب الهمم، تحيق: سيد كسروي حسن، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية-بيروت، (٢٠٠٣م).
المقدسي، شمس الدين بن عبداللة/(٣٧٨هـ/٩٨٧م)
٣٢. أحسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، الطبعة الثانية، مطبعة بريل-ليدن، (١٩٠٤م).
المقدسي، مطهر بن طاهر/(٨٤٥هـ/١٤٤١م)
٣٣. البدء و التاريخ، نشرة و علق علية: كليمان هوار، قدم له هذة الطبعة: د. محمود اسماعيل، الطبعة الثانية، مطابع الهيئة المصرية العامة-القاهرة، (٢٠١٠م).
مؤلف مجهول/(مجهول الهوية)
٣٤. التاريخ السعردي-تاريخ نسطور غير منشور-وقائع سيرت، اعد للنشر و حققة: ادي شير، الطبعة الثانية، مطبعة سردم-السليَمانية، (٢٠١٠م).
ابن النديم، أبو الفرج محمد بن أبي يعقوب/(٣٨٥هـ/٩٩٥م)
٣٥. الفهرست، تحقيق: رضا تجدد بن علي بن زين العابدين الحائري المازندراني، الطبعة الثالثة، دار المسيرة-بيروت، (١٩٨٨م).
النوبختي، أبي محمد الحسن بن موسي/(القرن الرابع الهجري/العاشر الميلادي)
٣٦. فرقة الشيعة، الطبعة الاولى، دار الاضواء للطباعة و النشر و التوزيع-القاهرة، (١٩٨٤م).
ياقوت الحموي، شهاب الدين ابي عبدالله ياقوت بن عبدالله/(٦٢٦هـ/١٢٢٨م)
٣٧. معجم البلدان، قدم لها: محمد عبدالرحمن المرعشلي، الطبعة الاولى، دار الاحياء التراث العربي-بيروت، (٢٠٠٨م).
اليعقوبي، احمد بن ابي يعقوب/(٢٩٢هـ/٩٠٤م)
٣٨. تاريخ اليعقوبي، علق علية و وضح حواشية: خليل منصور، الطبعة الثانية، مطبعت شريعت-قم المقدسة، (١٤٢٥هـ.ق).

ب. سەرچاوە نوییەکان:

احمد امين/

٣٩. ضحي الاسلام، قدم له و علق عليه، احمد السيد و سيد احمد علي، الطبعة الاولى، المكتبة التوفيقية-القاهرة، (بلا).

٤٠. فجر الاسلام، الطبعة الاولى، دار الكتاب العربي-بيروت، لبنان، مكتبة النهضة المصرية-القاهرة، (٢٠٠١م).

ايرواني زاده، د. عبدالغني و د. نصرالله شاملي/

٤١. الادب العربي و الايرانيون من بداية الفتح الاسلامي الى سقوط بغداد، الطبعة الاولى، نشر ذره-طهران، (١٣٨٦هـ.ش).

باقري، د. مهري/

٤٢. الموسوعة الاسلامية الكبري- مدخل ايران، الطبعة الاولى، مركز الموسوعة الاسلامية الكبري-طهران، (١٩٨٩م).

بروكلمان، كارل/

٤٣. تاريخ الشعوب الاسلامية، نقله الي العربية: بنيه امين فارس و منير البعلبكي، الطبعة الرابعة عشر، دار العلم للملايين-بيروت، (٢٠٠٠م).

جوزي، بندلي/

٤٤. من تاريخ الحركات الفكرية في الاسلام، دراسة و تحقيق: د. محمود اسماعيل: الحركات السرية في الاسلام، الطبعة الخامسة، دار سينا للنشر– القاهرة، مصر، مؤسسة الانتشار العربي– بيروت، (١٩٩٧م).

الحفني، د. عبدالمنعم/

٤٥. موسوعة الفرق و الجماعات و المذاهب و الاحزاب و الحركات الاسلامية، الطبعة الاولى، مكتبة مدبولي-القاهرة، (١٩٩٩م).

الحديثي، د.قحطان عبدالستار و د.صلاح عبدالهادي الحيدري/

٤٦. دراسات في تاريخ الساساني والبيزنطي، الطبعة الاولى، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة البصرة-البصرة، (١٩٨٦م).

حسن ابراهيم حسن/

٤٧. تاريخ الاسلام، الطبعة الخامسة عشر، دار الجيل-بيروت، (بلا).

د. حسن جعفر نورالدين/

٤٨. شعر التمرد في الاعصر العباسية، الطبعة الاولى، رشاد برس للطباعة و النشر-بيروت، (٢٠٠٣م).

الخشاب، يحيي/

٤٩. التقاء الحضارتين العربية و الفارسية، الطبعة الثانية، القاهرة، (١٩٧٠م).

خضري بك، محمد/

٥٠. الدولة الاموية، اعتني به: د.درويش جويدي، الطبعة الاولى، المكتبة العصرية-صيدا، (٢٠٠٣م).

٥١. الدولة العباسية، الطبعة السابعة، دار المعرفة للطباعة و النشر و التوزيع-بيروت، (٢٠٠٥م).

الدوري، د. عبدالعزيز/
٥٢. مقدمة في تاريخ صدر الاسلام، الطبعة الاولى، مركز دراسات الوحدة العربية-بيروت، (٢٠٠٥م).
ديورانت، ول/
٥٣. قصة الحضارة: ترجمة: محمد بدران، مراجعة: لجنة من الاختصاصيين، باشراف: د.سعيد اللحام، الطبعة الاولى، دار نوبلس للنشر-بيروت، (٢٠٠٨م).
الزبيدي، د. صلاح مهدي/
٥٤. دراسات في الشعر العباسي، الطبعة الاولى، الاكاديميون للنشر و التوزيع-عمان، (٢٠٠٤م).
الزهراني، محمد بن مسفر/
٥٥. نظام الوزارة في الدولة العباسية-العهدان البويهي و السلجوقي، الطبعة الثالثة، مؤسسة الرسالة-بيروت، (١٩٨٦م).
السامرائي، د. خليل ابراهيم و د. طارق فتحي سلطان و د. جزيل عبدالجبار الجومرد/
٥٦. تاريخ الدولة العربية الاسلامية في العصر العباسي (١٣٢-٦٥٦هـ/٧٤٩-١٢٥٨م)، الطبعة الاولى، مطبعة جامعة الموصل-الموصل، (١٩٨٨م).
السقاف، ابكار/
٥٧. الدين في الهند و الصين و ايران، الطبعة الاولى، مؤسسة الانتشار العربي-بيروت، (٢٠٠٤م).
صديقي، د. غلام حسين/
٥٨. الحركات الدينية المعارضة للاسلام في ايران في القرنين الثاني و الثالث الهجريين، ترجمة: د. مازن اسماعيل النعيمي، الطبعة الاولى، دار الزمان للطباعة و النشر و التوزيع-دمشق، (٢٠١٠م).
عليان، رشدي، و سعدون الساموك/
٥٩. الاديان-دراسة تاريخية مقارنة عند الاديان القديمة، الطبعة الاولى، جامعة بغداد، بغداد، (بلا).
العمرو، علي عبدالرحمن/
٦٠. أثر الفرس السياسي في العصر العباسي الاول، الطبعة الخامسة، بلا، (١٩٩٣م).
ابو عوض، عاطف شكري/
٦١. الزندقة و الزنادقة، الطبعة الاولى، دار الفكر-عمان، (بلا).
طقوش، د. محمد سهيل/
٦٢. التاريخ الاسلامي الوجيز، الطبعة الخامسة، دار النفائس-بيروت، (٢٠١١م).
٦٣. تاريخ الدولة العباسية، الطبعة الثالثة، دار النفائس للطباعة و النشر و التوزيع-بيروت، (٢٠٠١م).
عبدالقادر صالح/
٦٤. العقائد و الاديان، الطبعة الثانية، دار المعرفة-بيروت، (٢٠٠٦م).
عدنان أبوعشمه، يوسف الامير/

٦٥. مزدك و المزدكية، الطبعة الاولى، دمشق، (٢٠١٤م).

عزام، د. خالد/

٦٦. العصر العباسي، الطبعة الاولى، دار أسامة للنشر و التوزيع-عمان، (٢٠٠٩م).

العزيز، حسين قاسم/

٦٧. البابكية، الطبعة الاولى، دار النهضة، بغداد، (١٩٦٦م).

العش، د. يوسف/

٦٨. تاريخ عصر الخلافة العباسية، راجعة و صححة: محمد أبوالفرج العش، الطبعة الثانية، دار الفكر-دمشق، (٢٠٠٣م).

علبي، أحمد/

٦٩. العهد السري للدعوة العباسية أو من الامويين الي العباسيين، الطبعة الاولى، دار الفارابي-بيروت، (١٩٨٨م).

د.علي أبراهيم حسن/

٧٠. التاريخ الأسلامي العام، الطبعة الثالثة، مطبعة السنة المحمدية، القاهرة، (١٩٦٣م).

فاروق عمر فوزي/

٧١. الخلافة العباسية، الطبعة الاولى، دار الشروق للنشر و التوزيع-عمان، (٢٠٠٣م).

٧٢. العباسيون الأوائل، الطبعة الاولى، بيروت، (١٩٧٠م).

الفقي، د. عصام عبدالرؤوف/

٧٣. دراسات في التاريخ الدولة العباسية، الطبعة الاولى، دار الفكر العربي للطبع و النشر-القاهرة، (٢٠٠٠م).

فلوتن، فان/

٧٤. السيادة العربية، ترجمة: حسن ابراهيم حسن و الشيخ محمد زكي ابراهيم، الطبعة الاولى، القاهرة، (١٩٣٤م).

كناس، محمد راجي حسن/

٧٥. مفردات من الحضارة الاسلامية، قدم له: د. أحمد الطحان، الطبعة الاولى، دار المعرفة للطباعة و النشر و التوزيع-بيروت، (٢٠٠٣م).

لسترنك. كي/

٧٦. بلدان الخلافة الشرقية، نقله الي العربية: بشير فرنسيس و كوركيس عواد، الطبعة الاولى، مطبعة الرابطة-بغداد، (١٩٥٤م).

المعوش، د. سالم/

٧٧. عبدالله بن المقفع-مفكر و قضية، الطبعة الاولى، مؤسسة بحسون للنشر و التوزيع-بيروت، (٢٠٠٤م).

الشيخ محمد الخضر حسين/

٧٨. محمد رسول الله، الطبعة الاولى، مطبعة العلم-دمشق، (١٩٧١م).

محمود شيَت خطاب/

٧٩. قادة فتح بلاد فارس، الطبعة الاولى، بيروت، (١٩٦٥م).

المغلوث، سامي بن عبدالله/

٨٠. أطلس تاريخ الانبياء و الرسل، الطبعة السادسة، مكتبة العبيلكان-الرياض، (بلا).

ابومغلي، محمد وصفي/

٨١. ايران دراسة عامة، الطبعة الاولى، مطبعة جامعة البصرة-البصرة، (١٩٨٥م).

المكي، الطاهر احمد/

٨٢. امرؤ القيس-حياتة و شعرة، الطبعة الثانية، دار المعارف- القاهرة، (١٩٧٠م).

الندوي، ابوالحسن علي بن الحسين/

٨٣. ماذا خسر العالم بانحطاط المسلمين، الطبعة ارابعة، دار الجيل-بيروت، (بلا).

النشار، د. علي سامي/

٨٤. محاضرات في الفلسفة الاسلامية، الطبعة الاولى، بلا، (١٩٦٦م).

النعيمي، د. نزار محمد قادر/

٨٥. الجيش و تاثيراته في سياسة الدولة الاسلامية منذ تاسيسها و حتى سقوط بغداد (١-٦٥٦هـ/٦٢٢-١٢٥٨م)، الطبعة الاولى، دار المتنبي للنشر و التوزيع-أربد، (٢٠٠٥م).

هويدي، د. يحيى/

٨٦. نشاة الفكر الفلسفي في الاسلام، الطبعة الثالثة، بلا، (١٩٦٥م).

سییەم: سەرچاوەکان بە زمانی فارسی:

ا.سەرچاوە ڕەسەنەکان:

أبن اسفنديار، بهاالدين محمد بن حسن/(سده هفتم هجرى قمرى/سده سيزدهم ميلادى)

٨٧. تاريخ طبرستان، **به تصحيح: عباس اقبال، چاپ اول، تهران، (١٣٢٠هـ.ش).**

المستوفى القزوينى، حمدالله بن ابى بكر بن احمد بن نصر/(٧٥٠هـ/١٣٤٩م)

٨٨. تاريخ گزيّده، با اهتمام: د.عبدالحسين نوابى، چاپ چهارم، چاپخانه سپهر-مؤسسه انتشارات امير كبير، تهران، (١٣٨١هـ.ش).

النرشخى، ابوبكر محمد بن جعفر بن على/(٣٤٨هـ/٩٥٩م)

٨٩. تاريخ بخارا، بتصحيح: محمد رضوي، **چاپ أول، تهران، (١٣١٣هـ.ش).**

ب. سەرچاوە نوییەکان:

أربرى، أ. ج و ديگران/

۹۰. تاریخ اسلام، ترجمه: احمد ارام، چاپ چهارم، چاپخانه سپهر–تهران، (۱۳۸۱ه.ش).

ازاد مهر، شهباز/

۹۱. تاریخ ایران از دیروز تا امروز، چاپ اول، چاپخانه سعید–تهران، (۱۳۸۲ه.ش).

اسلام نیا، فریدون/

۹۲. نگاهی به تاریخ ایران بعد از اسلام، چاپ اول، مؤسسه أنتشارت حسینی أصل–تهران، (۱۳۸۳ه.ش).

اوشیدری، د.جهانگیر/

۹۳. دانشنامه مزدیسنا، واژەنامه توضیحی **أیین زردشت، چاپ أول، چاپخانەی سعدی–تهران، (۱۳۷۷ه.ش).**

بارتلمه، کریستیان/

۹٤. زن در حقوق ساسانی، ترجمه و ملحقات با مقدمەای در تیپ شناسی و حقوقی و روانشناسی جنسی ایرانی ساسانی: د.ناصرالدین صاحب الزمانی، چاپ اول، مؤسسة مطبوعاتي عطائي**–تهران، (۱۳٤۲ه.ش).**

بلك، انتونی/

۹۵. تاریخ اندیشه سیاسی اسلام از عصر پیامبر تا امروز، چاپ دوم، أنتشارات اطلاعات**–تهران، (۱۳۸٦ه.ش).**

بهار، مهرداد/

۹٦. ادیان اسیایی، چاپ اول، چاپ مهدی–نشر چشمه، تهران، (۱۳۷۵ه.ش).

بویس، مری/

۹۷. زردشتیان باورها و اداب دینی ان ها، ترجمه: عسکر بهرامی، چاپ ششم، انتشارات ققنوس–چاپ شمشاد، تهران، (۱۳۸٤ه.ش).

توین بی، ارنولد/

۹۸. تاریخ تمدن–تحلیلی از تاریخ جهان از اغاز تا عصر حاضر**، ترجمه: یعقوب اژند، چاپ چهارم، انتشارات مولی–چاپخانه ایران مصور، تهران، (۱۳۷۸ه.ش).**

پیرنیا، حسن و عباس اقبال اشتیانی/

۹۹. تاریخ ایران–از اغاز تا انقراچ ساسانیان از صدر اسلام تا انقراض **قاجاریه، چاپ دوم، انتشارات میلاد–تهران، (۱۳۸۵ه.ش).**

پیکولوسکایا، ن. و. و دیگران/

۱۰۰. ایران از دوران باستان تاپایان سده هجدهم، ترجمه: کریم کشاورز، چاپ پنجم، أنتشارات پیام، چاپخانه مروی– تهران، (۱۳٦۳ه.ش).

تفضلي، د. احمد/

۱۰۱. تاريخ ادبيات ايران پيش از اسلام، به كوشش: ژاله اموزگار، چاپ پنجم، انتشارات سخن–تهران، (۱۳۸۷ه.ش).

خيال امروهوى، د.سيدعلى تقوى مهدى/

۱۰۲. عقايد مزدك، چاپ دوم، مؤسسه مطبوعاتى عطائى–**چاپخانه پيام، تهران، (۱۳۵۲ه.ش).**

دريايى، تورج/

۱۰۳. شاهنشاهى ساسانى، ترجمه: مرتضي ثاقب فر، **چاپ پنجم، انتشارات ققنوس–چاپ شمشاد–تهران، (۱۳۹۰ه.ش).**

دياكونوف، ئى. م/

۱۰٤. تاريخ ايران باستان، ترجمه: روحى ارباب، چاپ اول، نشر بنگاه و ترجمه و نشر كتاب–تهران، (۱۳۲٦ه.ش).

رضا، عنايت الله/

۱۰۵. ايران و تركان در روزگار ساسانيان، چاپ چهارم، شركت انتشارات علمى و فرهنگى–تهران، (۱۳٦۵ه.ش).

رضايي، عبدالعظيم/

۱۰٦. اهل و سنت دينهاى ايرانيان باستان، چاپ ششم، تهران، (۱۳۸۱ه.ش).

زرين كوب، عبدالحسين/

۱۰۷. تاريخ مردم ايران– ايران قبل از اسلام– كشمكش باقدرتها، چاپ أول، مؤسسه أنتشارات امير كبير– چاپخانه سپهر، تهران، ايران، ۱۳۷٤ه.ش.

۱۰۸. دو قرن سكوت، چاپ اول، أنتشارات سخن–تهران، (۱۳۷۸ه.ش).

شاكد، شائول/

۱۰۹. از ايران زردشتى تا اسلام–مطالعاتى **درباره تاريخ دين و تماس هاى ميان فرهنگى، ترجمه:** مرتضي ثاقب فر، **چاپ اول، انتشارات ققنوس–چاپ شمشاد، تهران، (۱۳۸۱م).**

شيپمان، كلاوس/

۱۱۰. مبانى تاريخ ساسانى، ترجمه: كيكاوس جيهانـدارى، چاپ اول، نشر و پژوهش فرزان روز–تهران، (۱۳۸٤ه.ش).

شپولر، شپولر/

تاريخ أيران در قرون نخستين اسلامى، ترجمه: جواد فلاطورى، **چاپ أول، بنگاه وترجمه ونشر كتاب–تهران، (۱۳٦۹هـ.ش)**

قديانى، عباس/

۱۱۱. تاريخ اديان ومژاهب در أيران، چاپ أول، أنتشارات انيس–تهران، ايران، (۱۳۷٤هـ.ش).

۱۱۲. تاريخ و فرهنگ و تمدن ايران در دوره ساسانيان، چاپ چهارم، انتشارات فرهنگ مكتوب–تهران، (۱۳۸۷هـ.ش).

كريستنسن، ارتور/

۱۱۳. سلطنت قباد و ظهور مزدك، **ترجمه: نصرالله فلسفى، چاپ اول، نشريات** مؤسسه **خاور–تهران، (۱۳۳۸هـ.ش).**

لاهورى، محمد اقبال/

۱۱٤. سير فلسفه در ايران، ترجمه: ا.ح.اريان پور، **چاپ اول، مؤسسه فرهنگى و عمرانى** منطقهاى **تهران–نشريه شماره (۸)، تهران، (۱۳٤۹هـ.ش).**

كوزين، فيليس/

۱۱۵. امپراگورى اسلامى، ترجمه: مهدى حقيقت خواه، چاپ اول، چاپ شمشاد–أنتشارات ققنوس–تهران، (۱۳۸٦هـ.ش).

ماسه، هانرى و ديگران/

۱۱٦. تمدن ساسانى، ترجمه: عيسى بهنام، چاپ اول، انتشارات بنگاه–مطبوعاتى **گوتنبرگ–تهران، (۱۳۳۹هـ.ش).**

مشكور، د. محمد جواد/

۱۱۷. خلاصه اديان در تاريخ دينهاى بزرگ، چاپ ششم، انتشارات شرق–چاپخانه نادر–تهران، (۱۳۷۷هـ.ش).

مفتخرى، د. حسين/

۱۱۸. خوارج در ايران تا اواخر قرن سوم هجرى، چاپ اول، نشر باز–تهران، (۱۳۸٦هـ.ش).

مقتدر، غلام محسين/

۱۱۹. جنگهاى هفتصدساله ايران و روم، ويراستار: على اصغر عبدالهى، چاپ اول، انتشارات دنياى كتاب–چاپ پيك ايران، تهران، (۱۳۸۹هـ.ش).

مهر، د. فرهنگ/

۱۲۰. ديدى نو از دينى كهن–فلسفه‌ى زرتشت، چاپ هفتم، نشر جامى–تهران، (۱۳۸۷هـ.ش).

میر احمدی، د. مریم/

۱۲۱. کتابشانسی تاریخ ایران در زمان باستان، چاپ اول، انتشارات امیر کبیر–چاپخانه سپهر، تهران، (۱۳٦۹ه.ش).

نچکینا، م. و و دیگران/

۱۲۲. تاریخ مختصر ایران، ترجمه: محمد تقی فرامرزی، چاپ اول، چاپخانه نقش جهان–أنتشارات دنیا، تهران، (۲۵۳٦شاهنشاهی).

نراقی، حسن/

۱۲۳. چکیده تاریخ ایران از کوچ ارایایی ها تا پایان سلسله پهلوی، چاپ نهم، نشر اختران–تهران، (۱۳۸٦ه.ش).

نفیسی، سعید/

۱۲٤. بابك خرم دین، چاپ دوم، چاپخانه مهدی–تهران، (۱۳۸۸ه.ش).

۱۲۵. تاریخ تمدن ساسانی، چاپ أول، أنتشارات دانشگاه تهران، تهران، (۱۲۳۱ه.ش).

ولادیمیر، استرویوا لودمیلا/

۱۲٦. تاریخ اسماعیلیان در ایران در سدهای (۵–۷ه/۱۱–۱۳م)، چاپ اول، نشر أشاره–تهران، (۱۳۸٦ه.ش).

ویدن گرن، گئو/

۱۲۷. دینهای أیرانی، ترجمه: د.منوچهر فرهنگ، چاپ أول، چاپخانه وزارت فرهنگ ارشاد اسلامی–انتشارات اگاهان ایده، تهران، (۱۳۷۷ه.ش).

۱۲۸. مانی وتعلیمات او، ترجمه: نزهت صفای اصفهانی، چاپ أول، چاپ نوبهار– تهران، (۱۳۷۷ه. ش).

ویسهوفر، یوزف/

۱۲۹. أیران باستان (از ۵۵۰ بیش از میلاد تا ٤۵۰ پش از میلاد)، ترجمه: مرتضي ثاقب فر، چاپ سوم، أنتشارات ققنوس–چاپخانه شمشاد–تهران، (۱۳۷۸ه.ش).

چوارەم: سەرچاوەکان بە زمانی کوردی:

زەند، کریم/

۱۳۰. ئایین باوەڕ لە کوردستاندا، چاپی یەکەم، چاپخانەی کامەرانی–سلێمانی، (۱۹۷۱ز).

۱۳۱. زمانی کوردی و هونەری وەرگێڕان، چاپی یەکەم، چاپخانەی کامەرانی– سلێمانی، (۱۹۷۷ز).

کەیوان ئازاد ئەنوەر/

١٣٢. مانيزم (ليكۆڵينەوەيەكى مێژويى- ئاييني)يە، چاپى يەكەم، سەنتەرى ليكۆڵينەوەى ستراتيجى كوردستان- چاپخانەى ڕوون، سلێمانى، هەرێمى كوردستانى عێراق، (٢٠٠٤ز).

پينجەم: سەرچاوەكان بە زمانى ئينگليزى:

Quoted in Philip K Hitti:
133. History of the Arads 10th ed, New York, (1970A.C).
Quoted in G.E.von Grunebaum:
134. Classical Islamic A History 600A.D-1258A.D, Chicago, (1970A.C).

شەشەم: توێژينەوە زانستييەكان:

المحل، سالم أحمد/

١٣٥. العلاقات العربية الساسانية خلال القرنين الخامس و السادس للميلاد، رسالة ماجستر غير المنشورة مقدمة الى كلية الاداب-جامعة الموصل-الموصل، (١٩٨١م).

ملخص البحث باللغة العربية

تعتبر الديانة المزدكية أحدى الديانات الايرانية القديمة التي تركت أثارها علي الدولة الساسانية فقط، بل بقيَت أثارها على دولة العباسية بالاخص في عصرها الاول. والسبب يرجع الى مساندة الايرانيين ودعمهم في اسقاط الدولة الاموية مقابل أعطاء امتيازات لهم بعد وصولهم الى السلطة. ومن بين هؤلاء الذي ناضل من أجله (ابي مسلم الخراساني) الذي جمع الخراسانيين لقيام الدعوة العباسية ومواجهة الامويين في أسقاط دولتهم سنة (١٣٢هـ/٧٥٠م). وهذه المساندة من قبل الايرانيين ليس الا من أجل أرجاع قوتهم و مجدهم في الماضي عن طريق العائلة و الدولة العباسية. لكن عندما وصل العباسيون الى السلطة، لم يوفوا بعهدهم، بل واجهوهم وقاموا بقتل زعميهم (ابي مسلم الخراساني) الذي اعطى تلك الحدث فرصة للايرانيين و معتنقي الديانة المزدكية أنتقام دم (أبي مسلم) للقيام ضد الدولة العباسية من أجل أرجاع مجدهم الماضي و أنتشار أفكارهم و عقائدهم بين الناس. وقاموا بعدة حركات و أنتفاضات و ثورات من أجل ذلك لأضعاف الدولة و أسقاطها. ومن بين تلك الانتفاضات و الثورات التي قاموا به هؤلاء حركات (بها فريد و سنباذ و المقنع الخراساني و بابك الخرمي...الخ). لكن نهاية كل الحركات و الثورات المناوئة للسلطة باءت بالفشل.

أما فيما يخص المزدكية هم أتباع (مزدك بن بامداد) تلك الشخصية الدينية التي ظهرت بدين جديد و من بطن الامبراطورية الساسانية وهددت كيان الديانة الزرادشتية دين الدولة في ذلك الوقت. ورغم أن هذا الدين اعتبر الدين الرسمي في عهد قباد الاول الساساني سنة (٤٨٨م) لمدة عشرة سنوات لكن أنتهي أمره بموت زعيمه من قبل (كسرا انوشيروان) سنة (٥٣٦م) في تيسفون العاصمة وحاربوا من أتبعه. لكن رغم قتل زعيمهم و محاربة أتباعه فقد بقيَت هذا الدين لعدة قرون و أثرت تاثيرا علي دولة الخلافة العباسية في عصرها الاول لمدة قرن من الزمان و حتي في عصرها الثاني و الثالث.

من هنا ولغرض تسلط الضوء علي بعض جوانب و تاثيراته علي دولة الخلافة، أخترنا موضوعا هذا تحت عنوان (مؤثرات الديانة المزدكية علي دولة الخلافة العباسية في عصرها الاول). ولغرض هذا الامر أعتمدنا علي أكثر من مئة مصدر و مرجع باللغات العربية و الفارسية و الكردية و الانكليزية، ثم قارننا المصادر و المراجع من أجل الوصول الى

حقائق تاريخية و تاثير المزدكية على الدولة العباسية. وفي بادي الامر أشرنا الى شخصية (مزدك بن بامداد) تاريخه و حياته و أهم العقائد التي جاء بها و اثاراها علي دولة الخلافة العباسية في عصرها الاول. ثم أختتمنا بحثنا هذا بعدة نتائج التي وصل اليه الباحث و هذا ومن الله التوفيق.

Abstract

Mazdaki is considered to be one of the ancient Iranian religions that have left marks not only on the Sassanid Empire but also on Abbasid Empire. The reason was that the Abbasids relied on non-Arabs including the Iranians to topple the Umayyad Caliphate and get to power. They pledged to compensate their sacrifices when they took power. A distinguished character called Abu Muslim Khurasani cooperated with the Abbasids, championed their cause and played a leading role in helping them to seize power. Having gained power, the Abbasids reneged on their earlier promise and took a hostile position against them, instead, and murdered Abu Muslim Khurasani – an event that turned to an opportunity for Mazdaki followers to rebel to get back their previous achievements. Rawandi and Khurami as two branches of Mazdaki confronted the Abbasid Caliphate but they were finally defeated by overwhelming power of the Caliphate.

Mazdkians were followers of Mazdak, Bamdad's son, who rose in 488 AD at Sassanid Qabad I. He was a religious man and appeared from Sassanid Empire. Mazdak attacked Zoroastrianism, which was the state religion for ten years. Later, the Sassanid authorities became hostile and Sassanid Anawshirwan ordered him to be eliminated in 536, although the religion continued up to more modern times.

To write this paper, the authors have used more than one hundred references in Arabic, Kurdish, Persian, and English. First, the history of Mazdak's name and personality has been explored to find out its etymology, family and place of birth. Second, Mazdaki religion and the views of theologists, historians, and orientalists have been discussed. Next, the significance of Mazdakifon Abbasid Caliphate during Abbas I has been addressed to realize its influences over the state. The bibliography and the abstract in English and Arabic come at the end of the paper.